

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА АКАДЕМІЯ ІВАНА ЗОЛОТОУСТОГО»

Факультет богословських і гуманітарних наук
Кафедра богослов'я

УДК 27-9-167.2“01/05“

СОКОЛЮК Назар Романович

**ВЧЕННЯ ПРО АНГЕЛІВ У БОГОСЛОВ'Ї ОТЦІВ ЦЕРКВИ II-VI
СТОЛІТЬ**

Магістерська дипломна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
за освітньо-професійною програмою «Богослов'я»
спеціальності 041 «Богослов'я»
галузі знань 04 «Богослов'я»
за другим (магістерським) рівнем вищої освіти

Науковий керівник
магістерської дипломної роботи:
доктор філософських наук,
професор, професор кафедри богослов'я
Горбань Річард Анатолійович

м. Івано-Франківськ – 2026 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Біблійне вчення про ангелів як основа патристичного вчення	8
1.1. Святе Письмо Старого Завіту про ангелів.....	8
1.2. Вчення про ангелів у Святому Письмі Нового Завіту	17
1.3. Вчення про демонів у Святому Письмі Старого та Нового Завітів	23
РОЗДІЛ 2. Вчення Західної богословської традиції II-VI століть про ангелів...	30
2.1. Донікейське вчення про ангелів	30
2.2. Богослови середини IV-VI століть про ангелів	40
2.3. Основні характеристики демонології Західних Отців Церкви	50
РОЗДІЛ 3. Вчення Східної богословської традиції II-VI століть про ангелів....	58
3.1. Ангелологія Отців Каппадокійців та Івана Золотоустого	58
3.2 Ангелологія Псевдо-Діонісія Аеропагіта	66
3.3. Основні характеристики демонології Східних Отців Церкви.....	72
ВИСНОВКИ.....	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена суспільним запитом, оскільки патристичне вчення протягом останніх років актуалізується та досліджується, а вчення про ангелів та демонів є особливо важливим у нашому часі. Зараз багатьох людей цікавить роль та значення ангелів у їхньому житті, а вчення II-VI століть якнайкраще розкриває цю тематику. Теоретична складова дослідження полягає в тому, що було проведено аналіз багатьох вітчизняних та іноземних джерел, які розкривають цю тематику. Практична складова дослідження стосується того, що його результати варто застосувати під час конференцій, реколекцій чи катехизацій, які стосуватимуться вчення Отців Церкви про ангелів та демонів, а також вагому роль це дослідження відіграє у формуванні основи для розвитку подальших досліджень із ангелології.

Ця магістерська дипломна робота, присвячена проблемі «Вчення про ангелів у богослов'ї Отців Церкви II-VI століть» виконана у відповідності до комплексної теми науково-дослідної роботи кафедри богослов'я, науково-дослідного інституту канонічного права та богословських наук: «Богословські аспекти духовного зцілення в контексті кризових ситуацій сучасного українського суспільства», термін виконання – з 01 жовтня 2025 р. по 30 вересня 2030 р. (затверджено рішенням Вченої ради Академії, протокол №2 від 19.09.2025 р.).

Об'єктом дослідження є вчення про ангелів.

Предметом є біблійна ангелологія та демонологія, погляди Західних Отців Церкви на ангелів та демонів, вчення Східних Отців Церкви про ангелів та демонів, ієрархія ангелів Псевдо-Діонісія Аеропагіта.

Метою дослідження є висвітлення патристичного вчення II-VI століть про ангелів.

На основі мети було визначено **завдання**:

1. Здійснити аналіз першоджерел та наукової літератури, присвяченої тематиці патристичного вчення про ангелів;
2. Дослідити біблійне вчення про ангелів та демонів
3. Охарактеризувати донікейські погляди Отців Церкви на ангелів;
4. Викласти вчення Отців Західної Церкви про ангелів та демонів
5. Проаналізувати погляди Отців Каппадокійців та Івана Золотоустого на ангелів
6. Висвітлити вчення Псевдо-Діонісія Аеропагіта про ангелів
7. Описати особливості ангелології Східних Отців Церкви

Методологічною основою дослідження проблеми вчення Отців Східної та Західної Церков про ангелів є комплекс наукових принципів, загальнонаукових та спеціальнонаукових методів. Використано наукові принципи раціональності, об'єктивності та систематичності, а також загальнонаукові методи – індукції та дедукції, систематизації, узагальнення та класифікації, аналізу і синтезу, конкретно-наукові методи – германевтичний, хронологічний, систематично-богословський, порівняльно-богословський, та літературно-екзегетичний. Германевтичний метод став корисним під час аналізу та тлумачення біблійних текстів про ангелів та демонів; хронологічний метод допоміг структурувати основні складові роботи у хронологічному порядку; систематично-богословський метод розвинув розпочате попереднім методом, систематизувавши вчення з богословського погляду. Порівняльно-богословський метод допоміг віднайти спільні моменти між Східними та Західними поглядами Отців Церкви, а літературно-екзегетичний метод став корисним під час аналізу та опису творів Отців Церкви. Міждисциплінарний комплексний богословський метод сприяв поєднанню патристичних, біблійних та домгатичних аспектів вчення та став у нагоді під час кристалізації структури та загального вигляду роботи.

Матеріали дослідження. Матеріали дослідження є комплексною базою для вивчення християнської ангелології та демонології, охоплюючи Святе

Письмо, богословські праці та патристичні джерела. Основним джерелом виступає Святе Письмо Старого і Нового Завіту у перекладі о. І. Хоменка.

Богословське осмислення представлено ключовими працями з Догматичного богослов'я (М. Бендик, В. І. Вепрук, М. Добощ), а також офіційними Катехизмами Католицької та Української Греко-Католицької Церков («Христос – наша Пасха»), що забезпечують нормативний виклад вчення Церкви. Окремо виділяються книги, присвячені безпосередньо ангелам (Т. Важни, Н. Тембаль) та демонології з досвіду екзорциста (Ф. Бамонте).

Значний масив інформації складають патристичні джерела – праці та дослідження про Отців Церкви (о. В. Лаба, Л. Падовезе, J. N. D. Kelly, P. Schaff). Серед них численні статті присвячені детальному аналізу вчення Святого Августина (O. V. Aghoghophia, J. Jaśkiewicz) та Східних Отців, зокрема Івана Золотоустого (S. L. Miller) та Каппадокійців (L. Morwenna) щодо природи ангелів, їхнього падіння та демонічної діяльності. Особливе місце займають дослідження ангелології Псевдо-Діонісія Ареопагіта (G. T. Vasilyev, M. Tomasiiewicz), які розкривають його ієрархічну систему.

Наукова новизна. На основі доступних першоджерел та наукової літератури здійснено цілісний історико-богословський аналіз становлення та розвитку ангелології у спадщині Отців Церкви II–VI століть, виявлено спільні риси та специфічні відмінності у трактуванні природи, ієрархії та функцій небесних сил у східній та західній традиціях.

У магістерській роботі вперше:

- здійснено спробу комплексного порівняльного аналізу процесу догматизації вчення про ангелів, простежуючи шлях від ранньохристиянських інтуїцій мучеників та апологетів до завершених систематичних концепцій Діонісія Ареопагіта та Григорія Великого;
- виокремлено та систематизовано ключові антропологічні та сотеріологічні аспекти взаємодії ангельського світу з людиною у контексті вчення про обоження (theosis);

- (за потреби щодо неопублікованих матеріалів): введено до наукового обігу результати аналізу маловідомих у вітчизняному сегменті коментарів західних латиномовних авторів IV–V ст. до біблійних текстів ангелологічного змісту.

Отримали подальший розвиток теми:

- висвітлення генезису демонології як невід'ємної частини ангелологічного вчення, де падіння ангелів розглядається у зв'язку з проблемою теодицеї та свободи волі;
- аналізу термінологічного апарату патристичної ангелології (поняття «асоматон», «небесна ієрархія», «служебні духи»), що став фундаментом для подальшої схоластичної традиції.

Удосконалено:

- висвітлення герменевтичних методів, за допомогою яких Отці Церкви інтерпретували старозавітні теофанії як явлення ангельських сил, що дозволило узгодити біблійний текст із догматом про невидимість Бога;
- методологію дослідження рецепції античних платонічних ідей у християнському вченні про духовні сутності, що демонструє самотність християнського богослов'я у діалозі з філософією того часу.

Практичне значення роботи полягає в тому, що вміщені в ній емпіричний матеріал, узагальнення, положення, висновки та рекомендації можуть бути використані у лекційних курсах з дисциплін «Основи християнської віри (катехизм)», «Догматичне богослов'я 1», «Актуальні питання догматичного богослов'я», «Патрологія та патристика», при написанні спеціальних праць (монографій, наукових статей, дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора філософії та доктора наук, дипломних робіт за ОР бакалавра та магістра) з догматичного богослов'я та патрології і патристики. Варто зауважити, що ця робота матиме практичне застосування під час висвітлення особливостей патристичної ангелології на конференціях та наукових семінарах, а також під час проведення катехизацій про ангелів чи під час розповідей про ангелів і демонів для широкого загалу.

Апробацію результатів дослідження здійснено під час обговорення результатів підготовки магістерських дипломних робіт на засіданнях кафедри соціально-гуманітарних дисциплін у 2024-2025 роках.

Структуру роботи складають перелік умовних скорочень, вступ, три розділи, дев'ять підрозділів, висновки, перелік використаних джерел і літератури (всього 55 позицій). Основний зміст висвітлено на 82 сторінках, загальний обсяг роботи становить 87 сторінок.

РОЗДІЛ 1

БІБЛІЙНЕ ВЧЕННЯ ПРО АНГЕЛІВ ЯК ОСНОВА ПАТРИСТИЧНОГО ВЧЕННЯ

Біблійне вчення про ангелів – це фундамент для патристичного вчення. Саме у текстах Святого Письма можна побачити чітку згадку про ангелів, їхню місію та те, як вони виконували Божі накази і взаємодіяли із людьми. Те, що Старий Завіт почав висвітлювати, було набагато чіткіше прояснено у Новому Завіті Ісусом Христом, про що йдеться у Євангеліях, та апостолом Павлом у його посланнях. Також варто звернути увагу на біблійне вчення про тих ангелів, які відкинули бога – демонів. Усі ці елементи біблійної ангелології розглядатимуться у першому розділі магістерської роботи.

1.1. Святе Письмо Старого Завіту про ангелів

Варто зазначити, що вираз «сини Божі» зустрічається в кількох старозавітних уривках (пор. Бут. 6:2, 4; Йов 1:6; 2:1; 38:7; Пс. 29:1; 89:6), і в більшості випадків він стосується небесних істот, які служать Богові. Однак у Бут. 6 особистість цих «синів Божих» є набагато суперечливішою. Текст представляє їх як істот, які спускаються на землю, приваблюються жінками та народжують потомство – традиційно інтерпретованих як Нефілімів. Стародавні тлумачі часто вирішували цю суперечність, твердо ототожнюючи «синів Божих» з ангелами. Таке тлумачення підтверджується Септуагінтою (LXX), яка в деяких випадках перекладає термін більш чітко як «ἄγγελοι» (ангели), хоча іноді зберігає неоднозначність з «υἱοὶ τοῦ θεοῦ»¹.

¹ Doedens J. The Sons of God in Genesis 6:1–4. Debrecen : Kapitális Printing House, 2013. P. 24-25.

Головна роль ангелів, як описано в Пс. 103:20, полягає в тому, щоб благословляти Господа та виконувати Його заповіді. Вони зображені як сильні та компетентні істоти, завжди готові слухатися Божої волі. Святе Письмо не вказує точний час створення ангелів, але вказує, що вони були присутні на шостий день творіння. У Бут. 2:1 сказано: «Так закінчено небо й землю з усіма її оздобами». Це говорить про те, що ангели були частиною завершеного творіння. Крім того, текст Йов. 38:4-7 показує, що ангели були присутні, коли Бог заклав основи землі та радів Своїй творчій роботі ².

Богословська траєкторія від «синів Божих» до «ангелів» відображає процес демітологізації. У міру розвитку монотеїстичної теології Ізраїлю, особливо під час і після вавилонського вигнання, неоднозначні або потенційно політеїстичні послання переосмислювалися в рамках більш суворих монотеїстичних рамок. Це можна спостерігати в Дан. 3:25–28, де «син богів» переосмислюється як божественно посланий «посланець», тим самим пов'язуючи небесну постать з пізнішою, більш звичною ідеєю ангела-визволителя ³.

Під час аналізу біблійних текстів можна побачити, що ангели також виконують суд, як видно з руйнування Содому та Гоморри (Бут. 19:1-29). Старий Завіт зображує ангелів як частину небесного двору, що оточують Божий престол. Уривки, такі як Іс. 6:1-8 та Єз. 1:4-28, описують видіння небесного тронного залу, де ангели (серафими та херувими) поклоняються та служать Богові. Ці видіння підкреслюють ієрархічну структуру небесного царства, де ангели відіграють вирішальну роль у божественному управлінні. Ангели взаємодіють з людьми різними способами, часто з'являючись у людській подобі, щоб передавати послання або надавати керівництво. Прикладами є ангел, який боровся з Яковом (Бут. 32:24-30), та ангел, який з'явився Гедеону (Суд. 6:11-24). Ці взаємодії підкреслюють роль ангелів як посланців і помічників, що з'єднують Божий та людський світи ⁴.

² Martin L. Mc. Angel Book. P. 3.

³ Doedens J. The Sons of God in Genesis 6:1–4. Debrecen : Kapitális Printing House, 2013. P. 25-26.

⁴ Martin L. Mc. Angel Book. P. 3.

У численних оповідах (наприклад, Бут. 16, 21, 22; Вих. 3; Суд. 6) посланець Божий постає як окрема істота, проте говорить і діє таким чином, що натякає на повну Божу владу. У Бут. 16 ангел розмовляє з Агар і дає їй обіцянку щодо потомства, що означає роль, яка належним чином належить лише Богові. Однак у тому самому уривку промовця неодноразово називають ангелом Господнім. Такі епізоди відображають теологічну напругу. З одного боку, Божа присутність опосередкована, що говорить про необхідність захистити людство від всепоглинаючої святості Бога (пор. Вих. 33:20). З іншого боку, посередництво настільки сповнене божественної влади, що його часто неможливо відрізнити від Самого Бога ⁵.

Херувими описані в різних уривках Старого Завіту, кожне зображення підкреслює їхні унікальні ролі та зовнішність. Вони є живими істотами найвищого рангу, створеними з невимовною силою та красою. Їхній вигляд не піддається людському опису, і вони зображені по-різному залежно від контексту, в якому вони призначені. У Бут. 3:24 херувими розміщені біля східного входу до Едемського саду разом із вогняним мечем, щоб охороняти шлях до дерева життя. Цей уривок не містить детального опису херувимів, але підкреслює їхню роль як охоронців божественного. Палаючий меч, який, ймовірно, також є живою істотою, супроводжує херувимів у їхньому захисному обов'язку ⁶.

Херувими, розміщені на престолі над Ковчегом Заповіту, описані у Вих. 25:19-20. Вони виліплені із золота та звернені один до одного, дивлячись вниз на кришку спокутування з розпростертими крилами над нею. Це зображення підкреслює їхню роль як захисників божественної присутності та завіту між Богом та Його народом. У 1 Цар. 6:23-30 херувими описані як частина декоративної схеми Храму. Вони зроблені з дикого оливкового дерева, кожен заввишки 15 футів, з розмахом крил 15 футів. Херувими розміщені поруч у внутрішньому святилищі, їхні розпростерті крила тягнуться від стіни до стіни.

⁵ Angels: Old Testament. P. 4.

⁶ Martin L. Mc. Angel Book. P. 9.

Це зображення підкреслює їхню роль як охоронців божественної присутності в Храмі ⁷.

Ангели також служать охоронцями та захисниками. У Пс. 91:11 сказано, що Бог накаже Своїм ангелам охороняти та захищати Його народ. Ця захисна роль ще більше підкреслюється в історії про Єлисея, де ангели оточують та захищають пророка від його ворогів (2 Цар.6:17). Ангели зображені як могутні істоти, які можуть втручатися в людські справи, щоб забезпечити захист та визволення. Природа ангелів не детально описана в Старому Завіті, але можна зробити висновок про кілька характеристик. Ангели – це духовні істоти, створені Богом (Пс. 104:4), і їх часто описують як тих, хто має крила, що вказує на їхню здатність переміщатися між небом і землею. Вони зображуються як могутні та компетентні, завжди готові виконувати Божі накази (Пс. 103:20). Ангелів також зображують як поклонників Бога, які постійно хвалять Його та беруть участь у небесному дворі (Іс. 6:2-6) ⁸.

Видіння Єзекиїля про херувимів у книзі Єз. 1:4-28 містить детальний опис цих небесних істот. Вони зображені як живі істоти з чотирма обличчями (людина, лев, віл та орел), чотирма крилами та виглядом полірованої бронзи. Їхні крила з'єднані, обвивають їхні тіла, і вони рухаються прямо вперед, не обертаючись. Це видіння підкреслює роль херувимів як служителів у божественному троні, які беруть участь у поклонінні та виконанні Божої волі ⁹.

Термін «серафими», що походить від єврейського кореня «šāraph» («палити»), буквально означає «палаючі». Це викликає образи не лише вогню, а й інтенсивної, сяючої чистоти, пов'язаної як зі святістю Бога, так і з повною відданістю цих істот Йому. «Палання» може символізувати всепоглинаючу любов і ревність, з якими вони служать і поклоняються, їхнє саме полум'я від слави, яку вони споглядають. Ці істоти з'являються лише один раз у Святому Письмі – в Ісаї 6 – проте їхній вплив на ангелологію та біблійне богослов'я

⁷ Martin L. Mc. Angel Book. P. 9-10.

⁸ Evans W. Introduction. Christian Angelology. P. 3-4.

⁹ Martin L. Mc. Angel Book. P. 10.

величезний. У видінні Ісаї серафими ширяють над піднесеним престолом Бога, кожен з яких має шість крил – два покривають їхні обличчя (знак благоговіння), два покривають їхні ноги (символізують смирення або скромність) і два, за допомогою яких вони літають (що вказує на готовність служити). Цей детальний опис є дуже символічним. Покрите обличчя говорить про те, що навіть ці найвищі небесні істоти не можуть дивитися безпосередньо на Божу славу ¹⁰.

Центральне твердження серафимів — «Свят, свят, свят Господь Саваот; вся земля повна слави Його» (Ісаї 6:3) — є глибоким богословським проголошенням. Триразове повторення слова «святий» (שִׁיטָף) підкреслює повну відокремленість та досконалість Божого буття. Святість тут — це не просто моральна чистота, а виразна, жахлива велич — Бог цілком поза творінням, проте таємниче присутній у ньому. Парадокс полягає в тому, що хоча Бог сидить на троні «високо та піднесено», Його слава все ж таки наповнює всю землю. Пісня серафимів уособлює цю подвійність: божественну трансцендентність та іманентність ¹¹.

Херувими та серафими постійно перебувають поблизу престолу Бога, несучи тягар божественної слави та сповіщаючи Його святість. Текст Єз. 1 та 10 описує херувимів як чотириликих крилатих істот, що рухаються з Духом, утворюючи живу колісницю для Божого престолу. Хоча серафими згадуються по імені лише в Іс. 6, їхня функція та опис тісно пов'язані з херувимами в Єз. та «живими істотами» з Одкр. 4-5 ¹².

У скинії, а пізніше в храмі, херувими вирізьблені над Ковчегом Заповіту у Свята Святих (Вих. 37:6-9; 1 Цар. 6:23-29). Вважалося, що простір між ними є земним престолом Бога – престолом милосердя – де перебуватиме Його присутність. Від охоронюваних воріт Едему, через престоли милосердя, до небесного престолу в Об'явленні, херувими залишаються постійними посередниками божественної присутності ¹³.

¹⁰ Martin L. Mc. Angel Book. P. 10.

¹¹ Там само. P. 11.

¹² Bragg E. C. Systematic theology: Angelology. P. 10.

¹³ Там само. P. 10.

Відповідь Ісаї на це видіння вражає: «Горе мені! Я загинув» (Ісаїя 6:5). Зіткнувшись зі святістю Бога, що відображена через Його небесний двір, Ісаїя стикається з власною гріховністю. Зустріч не просто візуальна; вона трансформує. Один із серафимів приносить розпечене вугілля з жертовника та торкається губ Ісаї, очищуючи його. Цей акт очищення готує Ісаїю до отримання божественного доручення, що натякає на те, що близькість до божественної святості веде не лише до переконання, але й до очищення та покликання ¹⁴.

Старий Завіт натякає на ієрархію серед ангелів, де херувими та серафими є найвищими небесними істотами. Херувими описуються як охоронці божественної присутності, розміщені біля входу до Едемського саду (Бут. 3:24) та на престолах Ковчега Заповіту (Вих. 25:19-20). Серафими зображуються як шестикрилі істоти, які постійно поклоняються Богу (Іс. 6:2-6). Ці ієрархічні відмінності натякають на структурований небесний двір, де ангели мають певні ролі та ранги ¹⁵.

У Зах. 5:9 пророк бачить видіння двох жінок з крилами, як у лелеки. Це унікальний образ у Святому Письмі – ніде більше не описані ангели жіночої чи навіть жіночої зовнішності. Найчастіше ангельські істоти набувають чоловічої людської форми під час взаємодії з людьми, як-от «три чоловіки», які відвідують Авраама в Бут. 18, або «чоловік», який бореться з Яковом у Бут. 32. Відсутність крил у цих оповідях заслуговує на увагу; коли крила згадуються стосовно небесних істот, вони, як правило, належать херувимам або серафимам ¹⁶.

Варто згадати про те, що архангел – «головний ангел» («ἀρχάγγελος»). Архангел Михаїл описаний в Дан. 10:13.21 та 12:1, де його називають «одним з перших князів» та «князь великий, що стоїть на варті синів твого народу». Ці титули означають як духовну владу, так і національну опіку, зокрема над Ізраїлем. У цих уривках архангел Михаїл зображений як небесний воїн, який протистоїть злим духовним силам, що узгоджується з його пізнішим

¹⁴ Martin L. Mc. Angel Book. P. 11.

¹⁵ Evans W. Introduction. Christian Angelology. P. 4.

¹⁶ Chant K. Angelology: A Study on the secret messengers of God. 1997. P. 34-35.

зображенням в Одр. 12 як лідера ангельського війська, що бореться з драконом. Хоча Старий Завіт не називає Михаїла «архангелом», роль, яку він відіграє, чітко відповідає такому вченню – ангел, призначений для виконання високих обов'язків у божественному порядку ¹⁷.

Архангел Гавриїл, про якого згадують у Старому Завіті (Дан. 8:16; 9:21), відіграє іншу роль. Замість того, щоб бути воїном-князем, Гавриїл функціонує як посланець і тлумач Божих видінь. Хоча його прямо не називають архангелом ні в Старому, ні в Новому Завіті, його близькість до Бога (Лк 1:19) та його відоме місце в постбіблійній єврейській літературі призвели до його включення до списків архангелів пізнішими традиціями. Його роль як відкривача Божих намірів пов'язує його теологічно з темою ангельського посередництва – відмінною рисою ангельського служіння в усьому Святому Письмі. Архангел Рафаїл, представлений у Тов. 12:15 як «один із сімох ангелів, що завжди стоять приявні (перед Богом) й мають доступ до Господньої слави», об'єднується з Михаїлом та Гавриїлом у кількох псевдоепіграфічних текстах та пізніших християнських писаннях. Число сім, що символізує повноту та божественну досконалість, асоціюється з повною небесною когортою ¹⁸.

Текст Ісаї 6:2 описує серафимів із шістьма крилами кожен, що покривають їхні обличчя та ноги під час польоту – істот, які явно не мають людської форми. Так само Єз. 1:4-14 представляє херувимів як гібридних істот з кількома крилами та обличчями, що палають вогнем і супроводжуються колесами в колесах. Ці видіння є приголомшливими та символічними, покликаними передати велич і трансцендентність Бога. Однак, коли ангели з'являються видимо на землі, вони роблять це як люди, що відображає культурний контекст патріархального стародавнього Ізраїлю, де посланців-чоловіків, швидше за все, почують і слухатимуться. Таким чином, їхня місія від Бога вимагала б форми, яка б сприяла людському спілкуванню та дотриманню вимог ¹⁹.

¹⁷ Evans W. Introduction. Christian Angelology. P. 6.

¹⁸ Там само. P. 6-7.

¹⁹ Chant K. Angelology: A Study on the secret messengers of God. 1997. P. 35.

У контексті низхідного посередництва ангели посилаються Богом на місії для виконання різних завдань. Вони утворюють армію «Бога Саваота» (1 Сам. 1:3; Пс. 24:10), очолюючи каральні місії (Бут. 19:13; 1 Хр. 21:15) та виконуючи розвідувальні місії (Зах. 1:10). Ангели направляють та захищають громади та окремих людей, що видно з особливої турботи, яку Михаїл виявляє про народ Ізраїлю (Дан. 12:1), та захисту, який Рафаїл надає Товії під час його подорожі (Тов. 5:4-16). Так само ангел підтримує подорож Іллі до Хориву (1 Цар. 19:5-7) ²⁰.

Зауважмо, що ангели – це істоти, створені Богом ще до заснування землі. Пс. 148:2-5 ставить їх на вершину створеного порядку, навіть до небесних тіл. У Йов. 38:7 їх називають «синами Божими», які радісно вигукували під час створення світу. Ця давнина підтверджує їхній підвищений статус, а також їхню тварну природу. Навіть їхня вогненна та вітроподібна природа (Пс. 104:4) сигналізує про їхню мінливість та підпорядкування вічному Синові ²¹.

Ангели описуються як могутні, як зазначено в Пс. 103:20. Вони володіють надзвичайною силою та здатні виконувати завдання, що перевищують людські можливості. У 2 Сам. 14:20 визнається мудрість ангелів, і протягом усієї Біблії ангелам приписуються особисті дії, що вказує на їхню індивідуальну волю та діяльність. Зображення ангелів у Новому Завіті як особистісних істот спростовує думку про те, що ангели є лише еманаціями божества або абстрактними уявленнями добра і зла ²².

Ангели виконують доручення Божі, включаючи оголошення про народження, запевнення, доручення людям виконання завдань та передачу Божого слова пророкам. Наприклад, ангел оголошує про народження Ізмаїла (Бут. 16:11-12), Ісаака (Бут. 18:9-15) та Самсона (Суд. 13:3-5). Ангели також запевняють Якова (Бут. 31:11-13) та доручають Мойсею (Вих. 3:2) і Гедону (Суд. 6:11-24) виконувати їхні відповідні завдання. Ангели втручаються у

²⁰ Bonino S.-T. Angels in Christian Theology. St Andrews Encyclopaedia of Theology. 2024. P. 4.

²¹ Chant K. Angelology: A Study on the secret messengers of God. 1997. P. 35

²² Bragg E. C. Systematic theology: Angelology. P. 6.

вирішальні моменти, щоб направити або змінити дії людини. Прикладами є ангел, який веде Агар (Бут. 16:9), зупиняє Авраама від жертвопринесення Ісаака (Бут. 22:11-12) та перенаправляє Валаама (Чис. 22:31-35). Ці втручання часто повідомляють божественні обіцянки або відкривають майбутнє, підкреслюючи роль ангела як посланця та виконавця Божої волі ²³.

Хоча Ізраїль до вигнання виявляв обмежений інтерес до ангелології, текст Бут. 6:1-4 пропонує загадковий погляд на ранні роздуми про межі між божественним та людським світами. Уривок описує «синів Божих», які беруть собі людських дружин і народжують потомство, відоме своєю силою та славою. Ці «bene elohim» не є чітко ідентифіковані як ангели, але пізніша єврейська традиція – і ранньохристиянська інтерпретація – розуміли їх як божественних істот або занепалих ангелів. Хоча їх союз з людськими жінками не позначений як бунт, він призводить до божественного суду, що, можливо, сприяє обґрунтуванню потопу. Цей уривок натякає на раннє усвідомлення небезпечної близькості божественних істот та їхнього потенціалу порушити космічний порядок ²⁴.

Ангели також відіграють вирішальну роль у пророчому одкровенні. Допущені до Божої ради, вони знайомі з Його планами та здатні передавати божественні послання. Вони служать ангелами-відкривачами, повідомляючи Божу волю пророкам, та ангелами-тлумачами, забезпечуючи правильне тлумачення божественних послань (Дан. 9:22). Ця роль підкреслює значення ангелів у передачі божественного одкровення людям. У контексті висхідного посередництва ангели несуть молитви та благання людей до Бога. Вони виступають як посередники, представляючи потреби та прохання віруючих перед божественним престолом. Ця роль не детально описана у Старому Завіті, але впливає з ширшої ролі ангелів як посередників між Богом і людьми ²⁵.

²³ Angels: Old Testament. P. 3.

²⁴ Там само. P. 4-5.

²⁵ Bonino S.-T. Angels in Christian Theology. St Andrews Encyclopaedia of Theology. 2024. P. 4-5.

Отже, аналіз старозавітних текстів засвідчує розмаїття й глибину ангелології. Ангели в Старому Завіті постають як небесні істоти, створені Богом для служіння Його волі, виконання заповідей і опіки над людством. У біблійних текстах вони постають посередниками між Богом і людьми, виконавцями Божого суду, охоронцями святого простору й учасниками небесного богослужіння. Поняття «сини Божі» (наприклад, Бут. 6:2, 4; Йов 1:6; Пс. 29:1) демонструє ранню, ще не до кінця визначену уяву про небесні істоти. Згодом, у процесі богословського осмислення та деміфологізації, ці істоти дедалі чіткіше ідентифікуються як ангели. Видіння небесного двору (Іс. 6; Єз. 1) розкривають структуру небесної ієрархії, де особливе місце належить херувимам і серафимам – істотам, що безперестанно служать Богові у тронному залі, символізуючи Його славу, святість і трансцендентність.

Ангели в Старому Завіті мають різноманітні функції: вони провіщають волю Божу (Гедеонові, Якову, Агар), знищують злісні міста (Содом і Гоморра), захищають праведників (Єлисей, Пс. 91), і навіть борються за долю Ізраїлю (архангел Михаїл у Дан. 10-12). Із цього можна зробити висновки, що Старий Завіт формує багатогранний образ ангелів як духовних істот, які не лише підтримують божественний порядок, але й тісно взаємодіють із людством, відкриваючи святу присутність Бога в історії спасіння.

1.2. Вчення про ангелів у Святому Письмі Нового Завіту

Основна функція ангелів у Старому Завіті – служити посланцями Бога. Це видно з різних уривків, де ангели передають людям важливі послання, попередження та настанови від Бога. Наприклад, ангел Гавриїл сповіщає Марію про народження Ісуса (Лк. 1:26-38), а ангел повідомляє Йосипу про небезпеку, що нависла над немовлям Ісусом (Мт. 2:13). Ці приклади ілюструють роль ангелів як божественних посланців, що з'єднують небесний та земний світи ²⁶.

²⁶ Evans W. Introduction. Christian Angelology. P. 3.

Новий Завіт категорично стверджує, що ангелам не слід поклонятися чи молитися до них. У Кол. 2:18 апостол Павло суворо наказує колосянам припинити шанування ангелів, пов'язуючи цю практику з фальшивим благочестям та самоприниженням. Ця наказ підкреслює виняткову природу поклоніння, яке призначене лише для Бога. Книга Одкровення яскраво ілюструє цей принцип. Коли апостол Іван падає, щоб поклонитися ангелу, ангел наполегливо наказує йому: «Не роби цього! Я співслужитель тобі та братам твоїм, що мають свідчення Ісусове. Поклоняйся Богові!» (Одкр. 19:10, 22:9). Це повторення підкреслює роль ангела як слуги та виключне право Бога приймати поклоніння ²⁷.

Послання до євреїв дає найпряміше богословське трактування ангелів у Новому Завіті. У своїх перших розділах (Євр. 1:4-2:18) послання підкреслює перевагу Сина над ангелами. Хоча ангели відігравали посередницьку роль у даруванні Закону (Євр. 2:2; пор. Діян. 7:53; Гал. 3:19), Христос значно перевершує їх за своєю природою, владою та функціями. Однак ангелів не відкидають; радше тепер їх зображують як «служебні духи, що їх посилають до послуг тим, які мають успадкувати спасіння» (Євр. 1:14) ²⁸.

Новий Завіт наголошує на виключній посередницькій ролі Христа між Богом і людством. У 1 Тим. 2:5-6 сказано, що один Бог, і один посередник між Богом та людьми, а Ісус Христос віддав Себе на викуп за всіх». Цей уривок підкреслює, що молитва та поклоніння повинні бути спрямовані до Бога через Христа, а не через ангелів чи будь-яких інших посередників. В Ів. 16:23-24 Ісус навчає, що молитви повинні бути спрямовані до Отця в Його ім'я. Це вчення підкреслює виключну роль Христа як посередника та належного каналу для молитви. Власний приклад Ісуса в Мт. 26:53, де Він молиться Отцю, а не ангелам, додатково ілюструє цей принцип ²⁹.

²⁷ Chant K. Angelology: A Study on the secret messengers of God. 1997. P. 23-24.

²⁸ Bonino S.-T. Angels in Christian Theology. St Andrews Encyclopaedia of Theology. 2024. P. 6.

²⁹ Chant K. Angelology: A Study on the secret messengers of God. 1997. P. 24.

Важливо, що Новий Завіт додає, що викуплене людство одного дня судитиме ангелів (1 Кор. 6:3), сигналізуючи про зміну нинішньої космічної ієрархії. Ангели, хоча зараз і вищі за людей, будуть підпорядковані прославленій Церкві. Це вказує на христоцентричне розуміння ангельського чину: усі ангели існують для служіння Божому викупному плану, а не для того, щоб отримувати поклоніння чи шанування ³⁰.

Після вознесіння ангели продовжують свою місію серед учнів та ранньої Церкви. Два ангели тлумачать значення вознесіння Христа збентеженим апостолам (Ді. 1:10-11). У Діяннях апостолів ангели звільняють ув'язнених (Ді. 5:19-20), направляють євангелістів (Дії 8:26) та спрямовують апостольські місії (Ді. 10:3; 12:7-11). Ці епізоди підкреслюють постійну активну роль ангелів – не як носіїв нового одкровення, а як агентів, що сприяють поширенню Євангелія та захищають Церкву ³¹.

Послання до Євреїв 1:14 чітко визначає ангелів як «служебні духи, що їх посилають до послуг тим, які мають успадкувати спасіння». Ця характеристика чітко показує, що ангели не є автономними істотами чи об'єктами поклоніння, а слугами Бога з певною місією, а саме – допомагати у викупному плані Бога для людства. Їхня духовна природа відрізняє їх від людей. Вони є нематеріальними істотами, які не потребують фізичних тіл, і, на відміну від людей, не відчують смерті, розмноження чи втілення як невід'ємної частини свого буття. Однак Новий Завіт стверджує, що ці духи можуть приймати видиму фізичну форму, коли це необхідно. Це видно з численних розповідей: ангели з'являються під час народження Ісуса (Лк. 2:9-14), Воскресіння (Мт. 28:2-7) та Вознесіння (Ді. 1:10-11), завжди як впізнавані людські фігури. Ці прояви служать людському розумінню, а не божественній необхідності. На відміну від людей, чії духи прагнуть тілесного вираження (2 Кор. 5:1-4), ангели повністю діють у своїй

³⁰ Chant K. Angelology: A Study on the secret messengers of God. 1997. P. 36.

³¹ Bonino S.-T. Angels in Christian Theology. St Andrews Encyclopaedia of Theology. 2024. P. 6.

духовній формі та набувають матеріальної форми лише для змістовної взаємодії з людьми³².

Ангели – це створені істоти, відмінні як від Бога, так і від людства. У Кол. 1:16 чітко сказано, що «бо в ньому все було створене», включаючи чини ангелів. Пс. 148:2 та Євр. 2:7 підтверджують це, розміщуючи ангелів у створеному порядку перед людством. Автор Послання до Євреїв наголошує, що людина була створена трохи меншою від ангелів, маючи на увазі їхнє попереднє існування. Це підтверджує, що ангели не є прославленими людьми, як помилково припускають деякі традиції, а є цілком окремим чином істот³³.

Зауважмо, що ангели також відіграють важливу роль в есхатології. Христос навчає, що «коли прийде Син Людський у славі Своїй, і всі ангели з Ним», Він судитиме народи (Мт. 25:31). Вони описані як ті, хто збирає вибраних (Мт. 24:31) і сурмить в останню трубу разом з голосом архангела (1 Сол. 4:16). Їхня есхатологічна функція досягне кульмінації в небесній літургії, де ангели та викуплене людство разом поклоняються Богові, як це передбачено в апокаліптичному видінні Об'явлення (Одкр. 5:11–12; 7:11–12)³⁴.

Варто зауважити, що у Євр. 12:22–23 проводиться чітка відмінність між незліченною кількістю ангелів та духами праведників, що досягли досконалості. Це розділення чітко показує, що ангели – це не душі померлих віруючих. Вони не викуплені, а слуги викуплених (Євр. 1:14), які служать тим, хто успадкує спасіння. Вони є духовними, особистісними істотами, наділеними волею, інтелектом та моральними здібностями, проте повністю відмінними від людського роду. Більшість згадок про ангелів у Новому Завіті стосуються добрих ангелів – тих, хто залишається вірним Богові та виконує Його волю. Ці істоти проголошують (Лк. 1:26–38), захищають (Мт. 18:10), служать (Євр. 1:14) і навіть виконують суд (Одкр. 8–9). Їхній послух і смирення є взірцями для людського

³² Chant K. Angelology: A Study on the secret messengers of God. 1997. P. 38–39.

³³ Bragg E. C. Systematic theology: Angelology. P. 5.

³⁴ Bonino S.-T. Angels in Christian Theology. St Andrews Encyclopaedia of Theology. 2024. P. 6–7.

поклоніння, проте вони самі ніколи не отримують поклоніння (Одр. 22:8-9), спрямовуючи всю славу Богові ³⁵.

Основне значення ангелів у Старому Завіті полягає в посланнях, які вони передають, та завданнях, які вони виконують. Ангели послані Богом, щоб передавати Його волю, керувати діями людей та виконувати Його суди. Їхня роль як посланців та агентів підкреслює важливість божественного послання та виконання Божої волі в біблійному оповіданні. Наприклад, ангел, який з'являється Гедеону (Суд. 6:11-24), передає послання заспокоєння та доручення, направляючи Гедеона вести ізраїльтян проти їхніх ворогів. Ангел, який з'являється Маноаху та його дружині (Суд. 13:3-5), сповіщає про народження Самсона та дає вказівки щодо його виховання ³⁶.

Одна з головних ролей ангелів служити духами-служителями спадкоємцям спасіння (Євр. 1:13-14). Вони послані служити заради тих, хто успадкує спасіння. Це служіння включає зміцнення та підтримку віруючих у скрутні часи. Наприклад, ангели зміцнювали Ілля під ялівцем (1 Цар. 19:5-8) та замикали пащі левів для Даниїла (Дан. 6:22). Вони також зміцнювали Христа під час Його спокуси (Мт. 4:11) та Його суду в Гетсиманії (Лк. 22:43) ³⁷.

Ангели відіграють вирішальну роль у керівництві та захисті віруючих. Вони надають керівництво, як видно з Пс. 91:11-12, та захищають віруючих від шкоди. Прикладами є ангел, який веде Йосипа уві сні (Мт. 1:20, 2:13, 2:19), та ангели, які захищають Петра та виводять його з в'язниці (Ді. 5:19, 12:7-11). Ангели також вели старозавітних святих до місця блаженства після смерті (Лк. 16:22) та зберуть Божий обраний Ізраїль разом в останні дні (Мт. 24:31). Концепція ангела-охоронця викладається в Святому Письмі, як видно з Мт. 18:10 та Пс. 34:7, підкреслюючи особисту та захисну роль ангелів у житті віруючих ³⁸.

Спираючись на образи Старого Завіту, Новий Завіт спирається на концепцію небесного двору, що оточує Божий престол. В Одр. це бачення є

³⁵ Bragg E. C. Systematic theology: Angelology. P. 5-6.

³⁶ Angels: Old Testament. P. 3.

³⁷ Bragg E. C. Systematic theology: Angelology. P. 7.

³⁸ Там само. P. 7-8.

найяскравішим. Текст Одрк. 4-5 зображує небесний храм-тронну залу, де ангельські істоти – старійшини, живі істоти та безліч ангелів – невинно хвалять Бога на престолах та Агнця. Новий Завіт продовжує апокаліптичний інтерес до структурованої ангельської ієрархії. Архангел Михаїл (Юд. 9; Одрк. 12:7) чітко згадується і веде небесне воїнство проти сатанинських сил ³⁹.

Отже, центральне місце у новозавітній ангелології займає твердження про те, що ангели є створеними духами-служителями, посланими Богом задля служіння «тим, які мають успадкувати спасіння» (Євр. 1:14). Їхнє призначення – не приймати поклоніння, а допомагати людям у Божому спасительному задумі. Вони не є посередниками між Богом і людьми, оскільки цю роль виконує виключно Ісус Христос (1 Тим. 2:5). Новий Завіт наполегливо застерігає проти поклоніння ангелам (Кол. 2:18; Одрк. 19:10), підкреслюючи, що тільки Бог гідний слави. Водночас ангели залишаються активними учасниками божественної історії спасіння: вони з'являються у ключових моментах життя Ісуса (народження, воскресіння, вознесіння), спрямовують і підтримують апостолів, охороняють віруючих, проголошують суд та славу Богу в есхатологічних видіннях.

Христоцентризм новозавітного вчення про ангелів полягає в тому, що вся їхня діяльність підпорядкована Христові. Послання до Євреїв показує, що Христос перевершує ангелів у всьому – по суті, статусу та владі. Ба більше, Церкві обіцяна майбутня участь у суді над ангелами (1 Кор. 6:3), що свідчить про зміну космічної ієрархії в часі спасіння. Можна зробити висновки, що Новий Завіт чітко окреслює межі ангельського служіння в межах Божої волі, під проводом Христа, й остаточно спрямовує увагу віруючих до Бога як єдиного об'єкта поклоніння.

³⁹ Angels: Old Testament. P. 8-9.

1.3. Вчення про демонів у Святому Письмі Старого та Нового Завітів

Найдавніші натяки на демонічні сили у Святому Письмі починаються в Книзі Буття з образу змія, який спокушає Єву (Бут. 3:1). Ця таємнича істота пізніше однозначно ідентифікується Христом та апостолами як Сатана (Одр. 12:9; 20:2). Ісус називає його брехуном і батьком брехні (Ів. 8:44). Таким чином, вчення про демонів безпосередньо пов'язане з падінням Сатани та інших ангельських істот, які через гординю та бунт відкинули своє створене місце в Божому космічному порядку. Іс. 14:12-14 та Єз. 28:12-19 надають символічні зображення занепалих небесних істот, використовуючи образ «ранкової зорі», яка прагнула піднести себе над Богом. Ці тексти, хоча спочатку були спрямовані до людських царів, ранні Отці Церкви розуміли їх як алегоричне посилення на гордовите падіння Сатани з небес. Юд. 6 та 2 Пет. 2:4 підкріплюють це тлумачення, описуючи ангелів, які не зберегли свого належного панування, а тепер збережені у вічних кайданах під темрявою на суд великого дня⁴⁰.

Святе Письмо представляє Сатану не просто як символ зла, а як особу. Хоча Єз. 28:11-19 та Іс. 14:12-15 часто розглядаються як посилення на людських царів, їхні описи набагато перевищують людські можливості – вони говорять про Едем, досконалість до гріхопадіння, піднесену красу та бунт проти Бога. Ці тексти, ймовірно, вказують на первісну велич і падіння могутньої ангельської істоти – Люцифера, який став Сатаною. Це підтверджується в новозавітних текстах, таких як 2 Кор. 11:14, де сказано, що Сатана маскується під ангела світла, та в Одр. 12:9. Новий Завіт підтверджує особу Сатани через його взаємодію з Ісусом (Мт. 4:1-11), де він говорить, спокушає та йде – чіткий доказ волі та свідомості⁴¹.

Демони неодноразово асоціюються з Сатаною як частина його царства (Мт. 12:24-26). Одр. 12:4 говорить про те, що третина небесного воїнства пішла

⁴⁰ Ndlovu S. Angels and Angelology: The Ministering Spirits and Elect 'sons of God'. Pharos Journal of Theology, Vol. 102, № 1. 2021. P. 14.

⁴¹ Toorn K., Becking B., Pieter W. Horst P. W. Dictionary of Deities and Demons in the Bible. Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1999. P. 264.

за Сатаною в його повстанні. Ці істоти, спочатку створені як добрі ангели (пор. Кол. 1:16), відпали від свого початкового стану та стали зіпсованими, подібно до свого лідера. У всіх Євангеліях демони зображуються як особисті, свідомі істоти. Вони визнають божественну владу Ісуса (Мр. 1:24, Лк. 4:34), говорять через одержимих та відповідають Його наказам. Їхні дії – заподіяння фізичної шкоди, психічних мук та духовного обману – ілюструють їхнє протистояння Божим цілям та гідності людського життя ⁴².

Термін «нечисті духи» (Мр. 5:8; Лк. 8:29) підкреслює їхню моральну скверну, тоді як «злі духи» (Ді. 19:12-13) підкреслюють їхню злісну природу. Апостол Павло застерігає в 1 Тим. 4:1 про підступні духи та вчення демонів, показуючи, що їхній вплив поширюється на хибне вчення та духовний обман. Хоча й менш помітно, Старий Завіт згадує демонів. Текст Втор. 32:17 та Пс. 106:37 засуджують ізраїльтян за жертвопринесення демонам, що вказує на віру в духовних істот, що стоять за язичницькими ідолами ⁴³.

У Новому Заповіті віра в демонів не лише передбачається, але й є центральною для служіння Ісуса Христа. Євангелія містять численні розповіді про те, як Христос виганяє демонів (наприклад, Мр. 1:23-26; 5:1-20; Мт. 12:22-29). Ці дії є не лише ознаками співчуття до страждених, але й служать демонстрацією вторгнення в Царство Боже. Ісус прямо пов'язує Свої екзорцизми з падінням правління Сатани (Мт. 12:28) ⁴⁴.

Одкровення щодо Сатани починається в таємничому проміжку між Бут. 1:1 та 1:2, періодом, коли він був створений. Єз. 28:11–19 пропонує глибокий погляд на його славу до гріхопадіння. Хоча нібито звернений до царя Тиру, уривок говорить про істоту, чиї атрибути перевершують будь-якого земного монарха. Його описують як помазаного херувима, що покриває, істоту великої краси, мудрості та досконалості, яка перебувала на святій горі Божій.

⁴² Bragg E. C. Systematic theology: Angelology. P. 11.

⁴³ Toorn K., Becking B., Pieter W. Horst P. W. Dictionary of Deities and Demons in the Bible. Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1999. P. 265.

⁴⁴ Ndlovu S. Angels and Angelology: The Ministering Spirits and Elect 'sons of God'. Pharos Journal of Theology, Vol. 102, № 1. 2021. P. 14-15.

Його прикраси дорогоцінним камінням та його місце в Едемі – «Саду Божому» – вказують на доадамівське творіння ⁴⁵.

Важливо звернути увагу на те, що текст Єз. 28:15 стверджує, що Сатана був створений досконалим. Це означає, що його гріх виник не від його Творця, а зсередини нього самого. Його падіння, описане у вірші 17, було спричинене гордістю — його серце «загордилося» через його красу, і він «зіпсував свою мудрість» через свою пишноту. Іс. 14:12–20 доповнює цю розповідь. Там сказано, що істота, яку називають Люцифер, син зорі, впала з небес, прагнучи зійти на Божий престол ⁴⁶.

Спокуса Христа в пустелі (Мт. 4:1–11) ще більше розкриває реальність та інтелект Сатани, який намагається збити Ісуса зі шляху, використовуючи спотворене Святе Письмо. В Євангелії від Лк. 10:18 Ісус проголошує: «Я бачив сатану, що, наче блискавка, падав з неба», підтверджуючи як небесне повстання, так і початок остаточної поразки Сатани. Новий Завіт визнає демонів особистісними істотами, які володіють інтелектом та волею, здатними розпізнавати Христа (Мр. 1:24), боятися суду (Мт. 8:29) та спілкуватися (Лк. 8:30) ⁴⁷.

Сатана, якому спочатку було доручено охороняти Божий престол, повстав проти нього. Таким чином, він став першим грішником (1 Ів. 3:8) і батьком брехні (Ів. 8:44), потягнувши за собою третину ангелів (Одкр. 12:4), які стали демонічним військом. В результаті його гріхопадіння Сатана був засуджений (1 Тим. 3:6), вигнаний з небесних висот (Єз. 28:16) і призначений на вічне знищення (Одкр. 20:10) ⁴⁸.

Демони – це грішні ангели – духовні істоти, які, подібно до Сатани, відкинули Божу владу та приєдналися до зла. У Старому Завіті вони згадуються рідше, хоча Втор. 32:17 та Пс. 106:37 засуджують поклоніння ідолам як

⁴⁵ Toorn K., Becking B., Pieter W. Horst P. W. Dictionary of Deities and Demons in the Bible. Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1999. P. 265.

⁴⁶ Bragg E. C. Systematic theology: Angelology. P. 11-12.

⁴⁷ Ndlovu S. Angels and Angelology: The Ministering Spirits and Elect 'sons of God'. Pharos Journal of Theology, Vol. 102, № 1. 2021. P. 14-15.

⁴⁸ Там само. P. 14.

жертвоприношення демонам. Ці посилення чітко показують, що за ідолопоклонством та фальшивою релігією стояли демонічні сили, які прагнули відвернути поклоніння від істинного Бога ⁴⁹.

У Новому Завіті демони розглядаються як реальні сутності. Ісус часто зустрічався з ними під час Свого земного служіння. Вони говорили (Мр. 1:24), благали (Лк. 8:28) та виконували Його накази (Мр. 5:13). Демонів також описують як «нечистих духів», що завдають фізичних та психологічних страждань, але понад усе вони прагнуть знищити образ Бога в людині та протистояти Його викупній роботі. Вони навчають хибному вченню (1 Тим. 4:1), маніпулюють людськими системами (Еф. 6:12) та чинять опір божественній владі (Як. 2:19) ⁵⁰.

Ісус визнав Сатану правителем цього світу (Ів. 12:31), а Павло назвав його богом цього віку (2 Кор. 4:4). Однак ці титули описують не божественну владу, а узурпований вплив – Сатана править лише обманом та з обмеженнями, встановленими Богом. Він та його демони досі діють під божественним тиском (Йов. 1:12), і їхня поразка була гарантована на хресті (Кол. 2:15). Однак суд демонів неминучий. Христос передбачив, що вічний вогонь приготований для диявола та його ангелів (Мт. 25:41). Одкр. 20 описує остаточне повстання сатани, його поразку та його заслання до вогняного озера, де він та його демони будуть мучені вічно ⁵¹.

Святе Письмо показує, що головна мета Сатани полягає не в насильницькому поваленні Бога прямим нападом, а в узурпації божественної слави через хитрість та обман. Як застерігає 2 Кор. 2:11, віруючі не повинні залишатися невігласами щодо його планів. Його стратегія відображає стратегію Авесалома, який хитро «вкрав серця» Ізраїлю, щоб підірвати правління Давида

⁴⁹ Bragg E. C. Systematic theology: Angelology. P. 12.

⁵⁰ Toorn K., Becking B., Pieter W. Horst P. W. Dictionary of Deities and Demons in the Bible. Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1999. P. 265-266.

⁵¹ Bragg E. C. Systematic theology: Angelology. P. 12-13.

(2 Сам. 15). Сатана також прагне обдурити людство та встановити власне панування, відволікаючи вірність від істинного Бога ⁵².

Текст Іс. 14:14 розкриває найвищі амбіції Сатани: «Зійду на вершок хмар, зроблюсь, як Всевишній». Це бажання живить всю його діяльність. Від Едему до апокаліпсису Сатана прагне підробити божественне. У Лк. 4:7 він навіть спокушає Ісуса, пропонуючи царства світу в обмін на поклоніння – момент, який уособлює його бажання бути обожнюваним як Богом. Як зазначає апостол Павло в 1 Кор 10:20, жертви народів приносяться демонам, а не Богові, підкреслюючи, що вся фальшива релігія, чи то примітивне ідолопоклонство, чи витончений духовний бунт, зрештою має демонічне походження та мету ⁵³.

Ця підроблена система досягає кульмінації в есхатологічному видінні з Одкр. 13, де світ захоплюється Звіром і поклоняється дракону (Сатані), який дає йому силу. Тут виявляється остаточне наслідування Сатани: він прагне встановити нечестиву трійцю, що складається з нього самого, Звіра (Антихриста) та Лжепророка – паралелі з Отцем, Сином і Святим Духом. Лжепророк імітує роль Духа, спрямовуючи поклоніння Звіру. Ця гротескна пародія є кульмінаційною спробою Сатани бути «подібним до Всевишнього» ⁵⁴.

Характер роботи Сатани значною мірою наслідувальний. Він пропонує спотворені відображення Божої істини, представляючи брехню як світло. У 2 Кор. 11:13-15 Павло застерігає від «лжеапостолів», які насправді є «лукавими працівниками, що перетворюються на апостолів Христових». Навіть сам Сатана, каже він, маскується під «ангела світла». Це фальшиве світло є суттю демонічного обману. Демони пропагують фальшивий духовний досвід, перевернуті доктрини та фальшиві чудеса, імітуючи дари Святого Духа перевернутими заміниками ⁵⁵.

⁵² Toorn K., Becking B., Pieter W. Horst P. W. Dictionary of Deities and Demons in the Bible. Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1999. P. 266.

⁵³ Bragg E. C. Systematic theology: Angelology. P. 13.

⁵⁴ Toorn K., Becking B., Pieter W. Horst P. W. Dictionary of Deities and Demons in the Bible. Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1999. P. 267.

⁵⁵ Bragg E. C. Systematic theology: Angelology. P. 13-14.

Релігійні церемонії та духовні дисципліни, коли вони відірвані від істини Євангелія, можуть стати засобами демонічного впливу. Мета Сатани не в тому, щоб повністю заперечити релігію, а в тому, щоб зіпсувати її. Як навчає 1 Тимофія 4:1: «Пізнішими часами деякі відступлять від віри, слухаючи духів спокусливих та вчень демонічних». Ці доктрини включають моральний релятивізм, самозвеличення та заперечення влади Христа, все це одягнене в релігійний одяг, щоб обдурити навіть обраних, якщо це можливо (Мт. 24:24) ⁵⁶.

Хоча Сатана прагне наслідувати Бога, він також чинить жорстку опозицію Йому. Ця подвійна стратегія – наслідування та протистояння – особливо очевидна в есхатологічній «людині гріха», яка «противиться та підноситься понад усе, що зветься Богом або що поклоняється» (2 Сол. 2:4). Той самий, хто прагне бути подібним до Бога, одночасно прагне скинути законне поклоніння Богові. Цей антитетичний бунт характеризує природу Сатани з самого початку ⁵⁷.

Ця ворожнеча поширюється також на Божий народ. Віруючі, «приймаючи Божественну природу» (2 Пет. 1:4), стають мішенями гніву Сатани. Ісус навчав, що світ – під контролем Сатани – ненавидітиме Його послідовників, так само, як він ненавидів Його (Ів. 15:18-19). Протистояння Сатани святим є особистим і невблаганним. Його описують як рикаючий лев, що шукає, кого б пожертви (1 Пет. 5:8). У Посланні до Еф. 6:10–12 апостол Павло закликає віруючих духовно озброїтися проти начальств, господств та правителів темряви цього світу, які є частиною демонічної ієрархії Сатани ⁵⁸.

Отже, аналіз біблійного вчення про демонів показує цілісне та послідовне розкриття цієї теми від книги Буття до Об'явлення. Святе Письмо засвідчує, що демони – це ангели, які добровільно відкинули Божу владу й стали на бік Сатани, первісного бунтівника. Їхня природа, хоч і духовна, є особистісною: вони

⁵⁶ Toorn K., Becking B., Pieter W. Horst P. W. Dictionary of Deities and Demons in the Bible. Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1999. P. 268.

⁵⁷ Ndlovu S. Angels and Angelology: The Ministering Spirits and Elect 'sons of God'. Pharos Journal of Theology, Vol. 102, № 1. 2021. P. 15.

⁵⁸ Bragg E. C. Systematic theology: Angelology. P. 14-15.

володіють розумом, волею та здатністю до морального вибору. У Старому Завіті демонічні сили згадуються опосередковано – через застереження проти ідолопоклонства, як форми взаємодії з нечистими духами. Втор. 32:17 і Пс. 106:37 підтверджують, що за язичницькими культами стояли реальні духовні сили зла.

Новий Завіт значно розширює цю тему, наголошуючи на особистості Сатани як головного противника Бога і людини. В описах спокус Христа, численних випадках екзорцизмів, апостольських застереженнях щодо хибного вчення й обману, ми бачимо активну присутність демонів як ворожих агентів у духовній війні. Особлива увага приділяється тому, що демони не лише спричиняють фізичні й психічні страждання, а й активно впливають на релігійні системи, фальсифікуючи істину Євангелія. Вони пропагують обман, наслідуючи Боже світло, аби звести людство з шляху спасіння. Центральна ідея полягає в тому, що демони — не міфологічні символи зла, а особисті істоти, які мають конкретну мету: знищити Боже творіння, зневажити Його істину та перешкодити Божому Царству. У світлі цього Святе Письмо закликає віруючих бути пильними, обізнаними щодо підступів ворога та триматися Істини, об'явленої в Ісусі Христі, переможці над темрявою.

РОЗДІЛ 2

ВЧЕННЯ ЗАХІДНОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ II-VI СТОЛІТЬ ПРО АНГЕЛІВ

У цьому розділі буде розглянуто ангелологію Західної богословської традиції періоду II-VI століть. Якщо Східна думка часто зосереджувалася на ієрархіях та містичному сходженні, то Західна, під впливом таких видатних постатей, як Тертуліан, Амвросій Медіоланський, Єронім Стридонський, Августин Аврелій та Григорій Великий, формувала свої унікальні погляди на природу та роль ангелів. Особливу увагу приділимо питанню падіння ангелів та його наслідкам, а також ролі ангелів-хранителів та їхньому впливу на людське життя. Цей період заклав основи для подальшого розвитку ангелології в середньовічній схоластиці, тому розуміння поглядів цих Отців є ключовим для цілісного сприйняття християнського вчення про небесні сили.

2.1. Донікейське вчення про ангелів

Донікейські Отці Церкви, формуючи ранню християнську ангелологію, розглядали ангелів як невід'ємну частину Божого творіння та Його провидіння. Вони визнавали існування ієрархій та місць в ангельському світі, хоча й без детального їхнього опису, як це видно у Посланнях Ігнатія. Ангели сприймалися насамперед як Божі посланці та виконавці Його волі, що підкреслює їхню функціональну роль у Божественному плані. Климент Римський наводить святих ангелів як приклад досконалого послуху Божественному порядку, що слугує етичним орієнтиром для вірян ⁵⁹.

⁵⁹ Kelly J. N. D. Early christian doctrines. New York , Evanston, London: Harper & Row, Publishers. P. 31-33.

У Посланні Варнави, ранньому християнському тексті, що датується періодом близько 75-135 років, ангелологічна проблематика розглядається у контексті есхатологічних та дидактичних міркувань. Варнава згадує про існування злого ангела, який виступив як дезінформатор Ізраїлю. Ця згадка є ключовою для розуміння м'якого дуалізму, характерного для світогляду апостольських Отців, де світ сприймається через призму протистояння сил світла і темряви. В Першому Посланні Климента, що є одним з найдавніших документів післяапостольського періоду (близько 95 р.), ангели фігурують як інтегральна частина аргументації щодо встановлення та підтримки церковного порядку. Климент використовує приклад святих ангелів як парадигму бездоганного послуху Божественному устрою та ієрархії ⁶⁰.

Донікейська традиція акцентувала увагу на ролі ангелів у процесі покаяння, що виходить далеко за рамки суто сакраментального аспекту. Вже ранні тексти, такі як "Пастир Герми" та праці Климента Олександрійського, говорять про "ангела покаяння". Ця концепція бере свої корені з юдейської апокаліптичної літератури (Книга Еноха, де згадується ангел Фануїл, що відповідає за покаяння). Ангел покаяння виконує подвійну функцію: він сприяє наверненню грішника та водночас забезпечує захист, відганяючи дияволів, які прагнуть звинуватити людей перед Богом ⁶¹.

У Климента Олександрійського цей ангел приймає наверненого, обіцяючи йому відсутність сорому після смерті. Ориген поглиблює це розуміння, вказуючи, що ангели, зокрема ангели-охоронці, активно впливають на душу грішника, спонукаючи до каяття через "суворі слова" або "повчання". Більше того, ангелам приписується роль у процесі зцілення та відпущення гріхів: Ориген інтерпретує притчу про Доброго Самарянина, де корчмар, що опікується хворим, є "ангелом Церкви", якому доручено відновити душу до здоров'я, а звільнення

⁶⁰ Evans W. Angels in the Christian Tradition. *Christian Angelology*. P. 13.

⁶¹ Danielou J. The angels and their mission According to the Fathers of the Church. The Newman Press, 1957. P. 52-53.

Лазаря від пов'язок після воскресіння символізує роль ангелів у звільненні душі від уз гріха ⁶².

Важливою складовою донікейського вчення про ангелів є осмислення падіння деяких з них та, як наслідок, походження зла. Послання Варнави прямо згадує про злого ангела, який обманув Ізраїль, вказуючи на існування сил, що протистоять Божій волі. Климент також зазначає, що деякі ангельські сутності свідомо обрали шлях непокори і були засуджені, що лягло в основу розуміння природи демонів. Фрагменти Папія ще більш глибоко розкривають цю тему, говорячи про первісне ангельське панування над світом, яке "зійшло нанівець" через їхній відступ. Це підкреслює, що ранні Отці Церкви не тільки вірили в існування злих духів, але й пов'язували їхнє походження з відступництвом частини ангельського світу від Божого порядку ⁶³.

На жаль, відомості про погляди Папія Ієрапольського на ангелів є вкрай фрагментарними, представленими лише в одному невеликому уривку, що датується приблизно 100-125 роками. Однак цей фрагмент є надзвичайно значущим, оскільки він прямо вказує на концепцію первісного ангельського правління над Божим творінням. Папій буквально стверджує, що деяким з них [ангелам] Він дав владу над устроєм світу, і Він доручив їм добре здійснювати своє панування. І він говорить, одразу після цього: але сталося так, що їхній устрій зійшов нанівець ⁶⁴.

Донікейське вчення підкреслює, що роль ангелів у духовному житті душі є насамперед підготовчою. Вони виступають як «друзі Нареченого», які ведуть душу до Христа, але відходять, коли Наречений прибуває. Ориген першим особливо наголосив на цій характеристиці, зазначаючи, що діяльність ангелів стосується саме початкових етапів духовного зростання. Він стверджував, що незрілі душі потребують ангелів для визволення від зла, тоді як зріліші можуть бути ведені Самим Христом. Ангели, які в Старому Завіті готували шлях Христу,

⁶² Danielou J. The angels and their mission According to the Fathers of the Church. The Newman Press, 1957. P. 53-54.

⁶³ Kelly J. N. D. Early christian doctrines. New York , Evanston, London: Harper & Row, Publishers. P. 33-35.

⁶⁴ Evans W. Angels in the Christian Tradition. *Christian Angelology*. P. 13.

і які, згідно з Євангелієм, мають особливий зв'язок з дітьми, надихають душу до добра та прищеплюють відразу до гріха, таким чином готуючи її до прийняття Слова. Однак, досягнувши порога зустрічі з Христом, вони відступають, дозволяючи душі увійти у пряме спілкування з Богом ⁶⁵.

У посланнях Ігнатія Антіохійського, написаних близько 110 року, містяться важливі, хоча й лаконічні, зауваження щодо ангельських сутностей. Ігнатій звертається до них як до ангелів і правителів, що вказує на його розуміння їхньої подвійної природи – як Божих посланців та носіїв певної влади. Він також визнає існування ієрархій та певних місць у ангельському світі, хоча й не вдається у детальний опис цих структур. Важливою богословською ремаркою є зізнання Ігнатія у його обмеженості знань щодо цих питань, що пояснюється його статусом учня. Хоча це може бути інтерпретовано як прояв смирення або як вказівка на езотеричний характер певних знань, для дослідників залишається дискусійним питання про ступінь обізнаності єпископа Антіохії, що свідчить про відсутність остаточно сформованої та уніфікованої ангелології у ранньохристиянській думці цього періоду ⁶⁶.

ідея про те, що душа, увійшовши в ангельський світ, проходить крізь нього і йде далі, прекрасно виражена у Климента Олександрійського. Він порівнює цей процес зі входом первосвященика за другу завісу, де він знімає свою митру, символізуючи відкладання "важкості душі", і оголена душа, ставши первосвящеником, починає керуватися безпосередньо Словом. Після проходження "навчання ангелів" душа переходить до безпосереднього "знання і розуміння речей", стаючи не просто зарученою, а такою, що вже "мешкає з Нареченим" ⁶⁷.

У «Пастирі Єрми» (близько 90-140 pp.), одному з найбагатших на ангелологічні згадки творів серед Апостольських Отців, ангели відіграють ключову роль у алегоричних видіннях. Цей текст є одним із перших

⁶⁵ Danielou J. The angels and their mission According to the Fathers of the Church. The Newman Press, 1957. P. 60-61.

⁶⁶ Evans W. Angels in the Christian Tradition. *Christian Angelology*. P. 13.

⁶⁷ Danielou J. The angels and their mission According to the Fathers of the Church. The Newman Press, 1957. P. 61-62.

християнських джерел, що представляє гріхи як сутності-духи, а також вводить уявлення про те, що кожна людина має доброго та злого ангела-охоронця. Основна функція ангелів тут полягає у виконанні Божого суду над гріхом, проте їм також приписується певний контроль над світом. У «Пастирі Єрми» згадані два ангели на ім'я: Михаїл, що є єдиною такою згадкою в Апостольських Отців, та ангел Тегрі, який, здається, не зустрічається в інших християнських текстах, але йому приписується влада над усіма звірами ⁶⁸.

В інших донікейських текстах, зокрема в Посланні до Діогнета (приблизно 150-160 рр.) та Мучеництві Полікарпа (приблизно 155 р.), ангелологічна проблематика часто інтегрується в ширший апологетичний контекст, спрямований на утвердження верховенства Христа. Діогнет, подібно до автора Послання до Євреїв, аргументує перевагу Христа над усіма іншими авторитетами, включаючи ангелів. Він перелічує ангелів поряд із царями як тих, кому дана влада над земними справами, а також над "управлінням небесами". Це підкреслює їхнє підпорядковане становище у Божественній ієрархії. У «Мучеництві Полікарпа» також зустрічається можлива згадка про ангелів як сили, де Бог названий Богом ангелів і сил, і всякого творіння ⁶⁹.

Погляди Отців Церкви кінця II століття, таких як Іриней Ліонський та Юстин Мученик, починають поглиблювати розуміння ангельської природи. Іриней, хоча й згадує ангелів переважно у контексті спростування гностичних уявлень, свідчить про значущість ангелів у культурі того часу. Юстин Мученик у своєму «Діалозі з Трифоном» розвиває теологію ангельського походження на засадах еманациї, пов'язуючи її з Христологією. Він проводить аналогію між Сонцем та світлом, стверджуючи, що ангели, включаючи занепалих, є субстанційними істотами, що володіють квазі-фізичністю, яка дозволяє їм взаємодіяти з матеріальним світом. Юстин, наслідуючи єврейські традиції, асоціює ангелів із субстанцією вогню і навіть припускає, що вони потребують

⁶⁸ Evans W. Angels in the Christian Tradition. *Christian Angelology*. P. 13-14.

⁶⁹ Там само. P. 14.

певної форми "харчування", що свідчить про їхню не цілком "духовну" природу у сучасному розумінні ⁷⁰.

Атенагор Афінський (133-190 рр.) додає до цього, що ангели були створені для управління світом матерії і діють як посередники Божої волі. Він також чітко стверджує, що ангели, подібно до людей, мають свободу волі, що є ключовим для розуміння їхнього падіння. Це свідчить про поступове формування більш нюансованої та систематизованої ангелології в донікейський період ⁷¹.

Ранні християнські екзегети, якщо виключити ті випадки, коли теофанічний аспект Буття 18 відступав на другий план перед іншими інтересами (наприклад, заохочення до гостинності чи містичного споглядання), загалом бачили у трьох відвідувачах Авраама Сина Божого та двох Його ангельських помічників. Це тлумачення перегукується зі знаменитими ствердженнями з Євангелія від Івана: «перш ніж був Авраам, Я є» (Ів. 8:53, 56, 58). Незалежно від початкового наміру Четвертого Євангелія в цих віршах, згодом воно було прочитане як ототожнення "Господа" з Бут. 18 з "Господом" християнського поклоніння – ангеломорфним Сином Божим. Цю інтерпретацію підтверджують провідні письменники II та III століть, такі як Юстин Мученик, Іринеї Лійонський, Тертуліан, Климент Олександрійський та Ориген, а також Послання Шести Єпископів до Павла Самосатського. Вони не тільки свідчать про вже сформовану катехитичну традицію, але й використовують її як потужну зброю в різноманітних полемічних контекстах: антиюдейських, антидуалістичних та антимодалістичних ⁷².

Гнозис Юстина значною мірою ґрунтується на містичній інтерпретації Книги Буття. Він постулює існування трьох первісних принципів: Благого Буття (чоловічий), Елогіма (чоловічий), Отця творіння, та Едему/Ізраїлю (жіночий, у подвійній формі). Зі взаємодії Елогіма та Едему виник духовний світ, що складається з двадцяти ангелів: десять батьківських і десять материнських, які,

⁷⁰ Sulavik A. All About Angels. New Haven, 1994. P. 18.

⁷¹ Evans W. Angels in the Christian Tradition. *Christian Angelology*. P. 14-15.

⁷² Bucur B. G. The Early Christian Reception of Genesis 18: From Theophany to Trinitarian Symbolism. *Journal of Early Christian Studies*. 2015. Vol. 23, № 2. P. 249-251.

своєю чергою, заселили світ. Серед цих ангелів виділяються дві ключові фігури: Барух, що є джерелом усього доброго і символізується деревом життя в Раю, та Наас (змій), що є джерелом усього зла і представлений деревом пізнання. Це вчення представляє ангелів не просто як творіння, а як проявлення та іпостасі первісних божественних принципів, що є характерною рисою гностичного еманационізму. Згідно з Юстином, Наас здійснив перелюб з Євою, а потім і з Адамом, спотворив закони Мойсея та пророків, і, зрештою, прибив Ісуса до хреста. Таким чином, у цій гностичній системі ангели відіграють центральну роль у міфологічному поясненні походження світу, зла та шляху до звільнення ⁷³.

Ранні століття християнства також знають про альтернативну екзегетичну традицію щодо Буття 18. Хоча Ориген і говорить про трьох відвідувачів як про Логос та Його ангелів, для нього ця традиція є лише відправною точкою для глибших богословських спекуляцій у дусі Філона Олександрійського. Цей напрямок інтерпретації зосереджений на духовному значенні всіх деталей розповіді: поява видіння "опівдні", біля входу до намету, згадка про трьох відвідувачів, три міри борошна та прохання до Сари спекти хлібці, "приховані" під гарячим попелом, які екзегети розглядають як "містичні" хлібці. Цей підхід підкреслює алегоричний та символічний вимір тексту, шукаючи приховані духовні істини за буквальним наративом ⁷⁴.

Климент Олександрійський є одним з перших християнських авторів, який вводить концепцію ангельських хорів, що свідчить про початок формування ієрархічної ангелології. Він також рідко використовує термін «охоронець» щодо ангелів, що, ймовірно, пов'язано з його активним зверненням до єнохіанської літератури та її уявлень про падіння ангелів. Важливим аспектом його вчення є згадка про ангелів-охоронців, що продовжує ранню традицію, помітну вже у «Пастирі Єрми». Щодо природи ангелів, Климент, у рамках ширшої аргументації, припускає, що вони є цілком безтілесними і не мають сенсорних

⁷³ Schaff P. History of the Christian Church, Volume II: Ante-Nicene Christianity. A.D. 100-325. Electronic Bible Society, 1882. P. 307.

⁷⁴ Bucur B. G. The Early Christian Reception of Genesis 18: From Theophany to Trinitarian Symbolism. *Journal of Early Christian Studies*. 2015. Vol. 23, № 2. P. 251-253.

органів для мовлення чи слуху, подібних до людських. Це вказує на поступовий перехід до більш абстрактного розуміння ангельської сутності у донікейський період ⁷⁵.

Тертуліан (бл. 160-220 pp.), незважаючи на його пізніший монтаністський період, мав значний вплив на Західну Церкву. Його ангелологія включає переконання, що ангели грішили з людськими жінками, що призвело до появи як занепалих ангелів, так і демонічного потомства. Він, однак, не поглиблюється у питання свободи волі ангелів. Тертуліан також припускає певну матеріальність ангелів, стверджуючи, що вони створені з матеріального духу. Він детально аргументує, що ангели можуть приймати певну форму плоті, хоча й відмінну від людської, оскільки вони не народжені в ній. Тертуліан бачить ангелів, які постійно спостерігають за людством і Церквою, що є попередженням проти гріха, і, можливо, пов'язує це з його ідеєю, що ангели спочатку були правителями світу, але стали злими. Він також вважає, що ангели допомагають супроводжувати душу на Небеса після смерті і можуть мати крила, що пояснює їхню швидкість, хоча незрозуміло, чи це буквальне, чи метафоричне твердження ⁷⁶.

Погляди Іринія (бл. 180 p.) та Тертуліана (бл. 160-бл. 220 pp.) відображають більш зрілу позицію, хоча текст прямо не деталізує їхні погляди на ангелів у цьому фрагменті. Однак, виходячи з загального контексту їхнього богослов'я, можна припустити, що їхнє розуміння ангелів як творінь Божих, що мають певну владу та функції, вписувалося в їхню загальну схему одкровення. Для обох Христос був остаточним джерелом християнської доктрини, а апостоли були єдиними, через кого можна було отримати знання про це одкровення. Ця ідея про "правило віри" (*regula fidei* у Тертуліана та "канон істини" у Іринія) як узагальнений виклад ключових істин, отриманих від апостолів, мала бути застосовна і до розуміння ангельських чинів, їхнього падіння та ролі у світі. Хоча ці богослови вважали, що апостольське свідчення було записане у Писаннях,

⁷⁵ Sulavik A. All About Angels. New Haven, 1994. P. 20.

⁷⁶ Evans W. Angels in the Christian Tradition. *Christian Angelology*. P. 16.

вони також підкреслювали важливість неписаної, публічної традиції Церкви, яка, як вони вірили, не могла помилятися у передачі чистого апостольського вчення, що мало б включати і істинне розуміння природи та дій ангелів ⁷⁷.

У ранньому християнстві, особливо серед деяких гностичних течій, поширювалися складні ангельські ієрархії, що створювали уявну дистанцію між Богом і людиною. Наприклад, Василід, александрійський гностик початку II століття, постулював, що світ був створений нижчими ангелами, які походять з величезної серії еманцій від первісних "сил, князів та ангелів". Він уявляв собі до 365 небес, де кожен наступний рівень ангелів був еманцією попереднього. Ці ангели, за Василідом, створили видимий світ і розподілили між собою землю та народи. Така деталізована, але віддалена від біблійного вчення ангелологія часто спонукала до молитви до ангелів як до необхідних посередників, що відсувало Бога на задній план ⁷⁸.

На протипагу таким гностичним спекуляціям, Отці Церкви, зокрема Іриней Ліонський, рішуче виступали проти надмірних ангельських ієрархій, що затемнювали прямий доступ до Бога. Іриней, у своїх полемічних працях, розкривав хибність уявлень Василіда, стверджуючи, що вони спотворюють істину про Бога і Спасителя. Апостольська традиція, на якій ґрунтувалися Отці Церкви, підкреслювала прямий, миттєвий і вільний доступ до найінтимнішої присутності Бога, який став можливим виключно через Кров Ісуса Христа (Євреям 10:19-23). Це вчення, що рішуче заперечувало будь-які спроби поставити ангелів як бар'єри між людиною та Отцем, було ключовим для збереження чистоти християнського богослов'я у донікейський період ⁷⁹.

Григорій Чудотворець (213-270 pp.) у своїх "Ораціях" до Орігена надає важливі свідчення про віру в особистих ангелів-охоронців. Григорій вихваляє Бога за свого особистого ангела, якого він сприймає не лише як захисника, а й як провідника (Стаття 4, 19). Хоча він не уточнює, яким чином це відбувається, його

⁷⁷ Kelly J. N. D. Early christian doctrines. New York , Evanston, London: Harper & Row, Publishers. P. 36-40.

⁷⁸ Chant K. Angelology: A Study on the secret messengers of God. 1997. P. 29.

⁷⁹ Там само. P. 29.

погляд вказує на те, що така взаємодія з ангелом вважалася нормальним аспектом Божої діяльності у світі. Це підтверджує тенденцію, що вже зародилася в ранніх апостольських Отців, до розвитку концепції індивідуального ангельського супроводу та заступництва ⁸⁰.

Отже, донікейське вчення про ангелів відображає складний процес формування християнської ангелології, що ґрунтується на старозавітній спадщині та полеміці з гностичними поглядами. Отці Церкви, такі як Климент Римський, Ігнатій Антіохійський, Юстин Мученик, Іриней Ліонський, Тертуліан, Климент Олександрійський та Ориген, розглядали ангелів як невід'ємну частину Божого творіння та виконавців Його волі, підкреслюючи їхню функціональну роль у Божественному провидінні. Вони визнавали існування ангельських ієрархій, хоча їх детальний опис ще не був повністю сформований.

Важливою складовою донікейської ангелології є осмислення падіння частини ангелів, що стало джерелом зла та походженням демонів. Паралельно розвивалася концепція ангелів-охоронців, ангелів покаяння та ангелів молитви, які супроводжують душу у її духовному зростанні, сприяють наверненню, зціленню та приносять молитви вірян до Бога. Проте, незважаючи на значущість ролі ангелів, Отці Церкви рішуче відкидали гностичні уявлення про складні ієрархії, що віддаляли Бога від людини, наголошуючи на прямому доступі до Отця через Христа. Таким чином, донікейське вчення про ангелів заклало фундамент для подальшого розвитку християнської ангелології, яка поєднала біблійні традиції з філософськими та богословськими роздумами, зберігаючи при цьому ключовий акцент на верховенстві Христа та Його посередницькій ролі.

⁸⁰ Evans W. Angels in the Christian Tradition. *Christian Angelology*. P. 16.

2.2. Богослови середини IV-VI століть про ангелів

У богослов'ї середини IV-VI століть, зокрема у західних Отців Церкви, продовжувала розвиватися концепція участі ангелів у передачі Старого Заповіту. Ця ідея активно підтримувалася і розвивалася святим Іларієм Піктавійським (310–367 рр.) стверджував, що серед єврейського народу існував духовний нагляд, завдяки якому адміністрування Закону, отриманого через ангелів, було захищене. Коментуючи Псалом 67, Іларій описує присутність ангельських воїнств на Синаї під час проголошення Закону, вказуючи на палаючі смолоскипи, сліпучі вогні, гуркіт грому як на прояв присутності ангельських служителів, які передавали Закон через посередника. Аналогічно, святий Августин (354–430 рр.) писав, що ангели проголосили Закон жажливим голосом. Ці вислови західних богословів підтверджують їхнє переконання в активній участі ангелів у Божественному Одкровенні, підкреслюючи їхню роль як посередників у передачі Закону Божого людству ⁸¹.

Навіть у молоді роки святий Августин виявляв значний інтерес до ролі ангелів у Старому Завіті. Для нього, як і для інших західних богословів, слово «ангел» (походить від грецького «αγγελος») означає «посланець» або «вісник», а не позначає природу сутності. Цей термін вказує на офіс, функцію або служіння. Августин описує ангелів як створених небесних духів, яких він називає «святими ангелами» або «добрими ангелами» («*sancti angeli*», «*angeli boni*»), підкреслюючи їхню святість як дар від Творця. Він також розрізняє «архангелів» («*archangeli*») як вищих за ангелів. Августин рішуче відмежовує ангелів від демонів, наголошуючи, що ім'я «демони» настільки непривабливе, що ми повинні всіма засобами відкинути його, коли йдеться про святих ангелів ⁸².

У працях Святого Амвросія Медіоланського (бл. 339–397 рр.) служіння ангелів Богу посідає чільне місце, насамперед через їхнє поклоніння та

⁸¹ Danielou J. The angels and their mission According to the Fathers of the Church. The Newman Press, 1957. P. 12

⁸² Jaśkiewicz J. The Angels' Ministry to People According to De civitate Dei by St. Augustine. *Vox Patrum*. 2023. Vol. 88. P. 134-135.

прославлення Бога. Амвросій, звертаючись до вірних, зазначає, що "бути завжди зайнятим хвалою Божою, умилювати і благодіяти Господа частими молитвами" – це служіння, гідне ангелів. Крім постійного прославлення, ангели виконують важливу функцію проголошення Христа, як провіщеного пророками. Амвросій пише, що Сам Господь Ісус, отже, є Найвищим Благим, про яке пророки оголосили (*annuntiatum*), а ангели повідомили (*praedicatum ab angelis*)⁸³.

Амвросій підкреслює, що завдання ангелів з проголошення Божих таємниць не обмежується лише сповіщенням про вже здійснені події. Небесні істоти також є, у певному сенсі, пророками, що провіщають майбутнє. Прикладом цього є історія біблійного Самсона, де ангел сповіщає про його несподіване народження та майбутню роль визволителя Ізраїлю від филистимлян. Важливо, що Амвросій наголошує на достовірності слів ангелів. Він стверджує, що можна не вірити вченням єпископів, але не слід не вірити "повчанням ангелів" (*monitis angelorum*), наводячи як приклад сцену Благовіщення, де Марія беззаперечно приймає слова ангела. Проголошення ангелами Божих таємниць, що передбачає передачу слів, підтверджується їхньою матеріалізацією, що свідчить про їхню автентичність як Божих посланців⁸⁴.

Святий Августин, працюючи над своїми фундаментальними творами «Про Град Божий» та «Про буквальне значення Буття», присвятив значну увагу питанню створення ангелів. Розглядаючи відсутність прямої згадки про їхнє створення у Бутті, він стверджував, що "світло" з Бут. 1:3 є не сонячним, а духовним світлом, світлом ангелів. Він писав: "Вони є духовними створіннями, початок яких доречно описаний словами *fiat lux*, оскільки вони отримують просвітлення разом зі своїм буттям". Цю ідею Августин вперше висловив у своєму незавершеному «Буквальному коментарі» (393-394 pp.) і згодом розвинув її. Погляди Августина на ангелів пронизують значну частину його праць, особливо ті, що стосуються Буття, де він намагався надати переконливі докази

⁸³ Czyżewski B. Angelology in the Letters of St. Ambrose of Milan. *Vox Patrum*. 2023. Vol. 88. P. 86-88.

⁸⁴ Там само. P. 89-90.

проти маніхейських ересей. Його інтерпретація Бут. 1:3 була прийнята пізнішими богословами, такими як П'єр Ломбардський і Тома Аквінський, ставши домінуючою у схоластичній ангелології XII століття ⁸⁵.

Служіння ангелів людям Августин називає «*ministerium*», вказуючи, що Бог здійснює свої справи «через служіння ангелів». Для Августина Бог є єдиним Творцем ангелів, і хоча він не може точно визначити, яку саме допомогу вони надають Творцю у створенні інших речей, він визнає їхню здатність до такого служіння. Тісний зв'язок між людьми та ангелами найкраще підтверджується концепцією «Граду Божого», яка складається з двох частин: «небесного граду» («*civitas caelestis*») – святих ангелів, що перебувають з Богом у Його світлі, та «земного граду» («*civitas terrena*») – земної спільноти, що прагне до єднання з безсмертними ангелами. Поділ між цими двома градами, за Августином, бере початок у розколі, що стався серед ангелів, коли деякі з них відмовилися коритися Богові, утворивши земний град разом з демонами та згодом людьми ⁸⁶.

У добу від середини IV до VI століття західні Отці Церкви, включаючи Святого Августина, розвивали ангелологію, зосереджуючись на функціональній ролі ангелів як посланців Божої волі, зокрема у передачі Закону. Августин тлумачив "світло" першого дня творіння як самих ангелів, розрізняючи їхнє "вечірнє" (природне) та "ранкове" (надприродне) знання. Він рішуче заперечував посередницьку роль ангелів у спасінні, стверджуючи, що єдиним Посередником є Ісус Христос. Незважаючи на це, Августин визнавав, що ангели активно допомагають людям у духовному зростанні, ведучи їх до Бога, а їхня відсутність у прямій полеміці щодо східного культу Михаїла свідчить про тодішню чужість такого вшанування для Заходу ⁸⁷.

Варто зауважити, що святий Августин вважав, що ангели існували завжди, але їхнє існування відрізняється від Божественної вічності. Під безперервним

⁸⁵ Coombs N. Everyman and the Angels. Dissertation in partial completion of a M.Res. in Medieval Studies University of Wales Trinity Saint David September. 2022. P. 9-10.

⁸⁶ Jaśkiewicz J. The Angels' Ministry to People According to *De civitate Dei* by St. Augustine. *Vox Patrum*. 2023. Vol. 88. P. 136-137.

⁸⁷ West C. St. Michael the Archangel in late Antiquity. University of Colorado at Boulder, 2014. P. 85-87.

існуванням він розумів буття, що існує в усі часи, але не у вічному, незмінному сенсі. Для Августина, час у випадку ангелів не є продуктом руху небесних тіл, які створюють день і ніч. Натомість, причина часу має бути шукається у змінному русі, і якщо серед ангелів є рух, вимогою якого є виникнення часу, то вони існували завжди. Таким чином, Августин припускав, що ангели завжди існували, але через їхню постійно змінну природу вони не розділяли божественної вічності з Богом, який є абсолютно незмінним. Це дозволило йому уникнути припущення про існування будь-якої сутності, рівної Творцю за вічністю ⁸⁸.

Святий Августин наголошував на безпосередньому та прямому творенні всього Богом, вважаючи, що визнання ролі будь-якого посередника може зашкодити єдності дій та принципу сутнісної залежності всіх творінь від Бога. Він стверджував, що "створення світу його Творцем керується і встановлюється Ним, через Нього і в Ньому. Таким чином, стає зрозумілим, що Божественна Воля є першим і найважливішим чинником, що породжує всі явища та матеріальні рухи". Хоча ангели є світом поза матеріальним, вони не є причиною матеріального світу. У «Градї Божому» Августин рішуче спростовує філософів, таких як Платон, які вважали, що творіння були створені не Богом, а ангелами за Його дозволом. Отже, для Августина, ангели не є посередниками у творенні будь-якого творіння Богом ⁸⁹.

Ангели, будучи безсмертними та блаженними, виконують важливу функцію – вони оголошують волю Божу людям безпомилково. Хоча Бог спілкується з ангелами без слів, ангели говорять з людьми, або ж Сам Бог говорить до людей через них. Ангели не тільки передають Боже послання, але й чують молитви людей, і, як зазначає Августин, Сам Господь чує нас у них, як у Своему істинному храмі, нерукотворному, як у тих людях, які є Його святими. Незважаючи на те, що Бог використовує ангелів і діє через них, Він дарує

⁸⁸ Amirani M. Z., Rahmati E., Javadi M. Explanation and Criticism of Augustine's Viewpoint on Angels. *Religious Inquiries*. 2021. Vol. 10, № 19. P. 57-59.

⁸⁹ Там само. P. 59-60.

блаженство людям безпосередньо від Себе, а не через благість, властиву ангелам. Основою для дружби та близькості між людьми та ангелами є спільна добра воля, яка є моделлю для наслідування, дозволяючи людям брати участь у великій пісні хвали Самому Богові. Відносини святих ангелів до людей найкраще виражаються словом любов. Ангели співчутливо, чесно і щиро люблять людей, допомагаючи їм без зусиль, оскільки їхні духовні рухи чисті та вільні ⁹⁰.

Хоча Святий Августин, спираючись на Святе Письмо, приписував ангелам певні титули, його праці не дають чіткої класифікації ангельських чинів. Наприклад, у "Градї Божому" він називає ангелів "добримми богами", що мешкають у священних і небесних оселях, а у Посланні до Колосян згадує серафимів, архангелів, престоли, панування, начала та влади. Однак, для Августина важливішим, ніж детальна класифікація, було розрізнення двох основних класів: добрих і злих ангелів, та їхніх різних ролей і функцій. Він навіть відмовлявся однозначно стверджувати, чи є сонце, місяць або інші зірки частиною ангельського суспільства ⁹¹.

Святий Августин, розмірковуючи над розповіддю про творіння у Книзі Буття, де згадується світло першого дня, а Сонце і Місяць з'являються лише на четвертий, висуває оригінальну інтерпретацію. Він припускає, що світло першого дня є не фізичним, а духовним світлом – це самі ангели, які є "святим містом Божим", про яке говорив апостол Павло. Ангели є "світилами світла, мудрості та розуму". У контексті "вечора" і "ранку" днів творіння, Августин трактує їх як рух ангельського знання. Вечірнє знання – це знання ангелів про себе та інші сотворені речі. Це знання є обмеженим, недосконалим, затьмареним мінливістю всіх сотворених речей і досягається ангелами завдяки їхнім власним інтелектуальним здібностям ⁹².

⁹⁰ Jaśkiewicz J. The Angels' Ministry to People According to De civitate Dei by St. Augustine. *Vox Patrum*. 2023. Vol. 88. P. 140-141.

⁹¹ Amirani M. Z., Rahmati E., Javadi M. Explanation and Criticism of Augustine's Viewpoint on Angels. *Religious Inquiries*. 2021. Vol. 10, № 19. P. 61.

⁹² Aghoghophia O. V. Augustine on angelic knowledge. *Warszawskie Studia Teologiczne*. 2021. Vol. 34, № 2. P. 219-220.

«Град Божий» відноситься до земної Церкви, де збираються всі віруючі та святі – невидимого, але реально існуючого граду в теперішню епоху. Він зазначає, що поділ між двома градами – Градом Божим (небесною частиною якого є святі ангели) і земним градом (що складається з людей і демонів) – виник через розкол серед духів, коли деякі ангели відмовилися коритися Богу. Ангели є справжніми громадянами Граду Божого і служать прикладом Божого керівництва, любові та супроводжують добрих громадян земного граду. Проте, незважаючи на свою дійсність та безтілесність, ангели є мінливими і мають можливість помилятися, що є причиною зла у світі. Августин пояснює існування зла, включаючи природне та людське, присутністю та дією злих ангелів, яким він приписує, наприклад, смерть тварин, новонароджених і затвердіння сердець ⁹³.

Ангели, подібно до Бога, не підвладні слабкостям почуттів: вони не відчують гніву, караючи грішників, чи співчуття, допомагаючи нещасним, чи страху, коли надають допомогу тим, хто в небезпеці. Їхнє існування, як і існування людей, спрямоване на славу Божу, якій належить найвища шана. Ангели ведуть людей до повної слави Єдиного Бога в Трьох Особах, не відчуючи при цьому заздрості, а, навпаки, люблячи нас і бажаючи, щоб ми були такими ж блаженними, як вони самі. За Августином, ангели активно допомагають у жертвоприношеннях істинному Богу, радіють разом з людьми та максимально сприяють їм, коли ті приєднуються до поклоніння Одному Богу – Отцю, Сину і Святому Духу. Допомога ангелів є безцінною у духовній боротьбі християнина, особливо проти гордині. У день Страшного Суду, згідно з Августином, ангели відіграватимуть ключову роль у зборі праведних, і кожен ангел-охоронець представить життя свого підопічного ⁹⁴.

Щодо часу створення ангелів, Святе Письмо не давало чіткої відповіді, згадуючи їх опосередковано під метонімом «небес» у Бут. 1:1, або, можливо, як «світло». Святий Августин інтерпретував створення «небес» у духовному та

⁹³ Amirani M. Z., Rahmati E., Javadi M. Explanation and Criticism of Augustine's Viewpoint on Angels. *Religious Inquiries*. 2021. Vol. 10, № 19. P. 61-62.

⁹⁴ Jaśkiewicz J. The Angels' Ministry to People According to De civitate Dei by St. Augustine. *Vox Patrum*. 2023. Vol. 88. P. 142-143.

раціональному сенсі, стверджуючи, що небеса завжди існували і що це не матеріальна сфера, а самі ангели – раціональні (зрозумілі) істоти. Він вважав їх безсмертними сутностями, що завжди мали святий і побожний характер. Концепція «світла» також розглядалася Августином як поширення ангелів, оскільки "якщо ангели включені у твори Божі протягом цих шести днів, то вони є тим світлом, яке було назване «Днем». Проте питання про час їхнього створення залишалося для нього викликом. З одного боку, він розглядав ангелів як частину вічно існуючих сутностей, оскільки Бог завжди керував; з іншого боку, він не міг визнати, що існує сутність, рівна Творцю за вічністю⁹⁵.

На противагу вечірньому, ранкове знання – це знання ангелів про себе та інші творіння такими, якими вони існують у розумі Бога. Це досконале, істинне знання, не затьмарене нічим, що досягається не інтелектуальними здібностями ангелів, а благодаттю Божою. Ранкове знання – це Божественне осяяння, знання, закарбоване в умах ангелів Божественним Світлом, яке збагачує їхній інтелект автентичним знанням. Августин пояснює відсутність "ночі" у розповіді про творіння тим, що ніч означає повсталих ангелів, які відвернулися від істинного, несотвореного і незмінного Світла – Бога. Оскільки ніч, що символізує незнання та занепад ангелів, не є частиною гносеологічного процесу знання добрих ангелів, вона пропускається у русі від вечора до ранку. Це підкреслює, що шлях знання для ангелів – це перехід від природного до надприродного знання⁹⁶.

У питанні людського щастя і спасіння Августин непохитно стверджує, що ангели не можуть бути посередниками між Богом і людьми. Він стверджує, що добрі ангели не можуть бути посередниками між нещасними смертними і блаженними безсмертними, бо вони самі також є блаженними і безсмертними. Натомість, єдиним істинним посередником є Ісус Христос, який, будучи одночасно Богом і Людиною (1 Тим. 2:5), може вивести людство з морального нещастя у процвітаюче існування. Августин рішуче спростовує ідеї

⁹⁵ Amirani M. Z., Rahmati E., Javadi M. Explanation and Criticism of Augustine's Viewpoint on Angels. *Religious Inquiries*. 2021. Vol. 10, № 19. P. 56-57.

⁹⁶ Aghoghophia O. V. Augustine on angelic knowledge. *Warszawskie Studia Teologiczne*. 2021. Vol. 34, № 2. P. 221-222.

неоплатоніків щодо посередництва ангелів, зазначаючи, що їхній шлях "не веде нас до Бога". Він підкреслює, що нам потрібен посередник, який був би подібним до Бога і водночас спорідненим з людьми ⁹⁷.

Незважаючи на заперечення їхньої посередницької ролі у спасінні, Августин наполягає на тому, що ангели відіграють важливу роль у керівництві людством. Він зазначає, що Бог здійснює численні місії через ангелів, і в інтерпретації Святого Письма, де Бог приписує Собі певні дії, використовуючи множинні займенники, Августин схиляється до того, щоб приписувати ці дії ангелам як Його "співпрацівникам". Таким чином, ангели, хоч і не є головними посередниками у щасті людства, все ж відіграють роль у його керівництві, і через них Бог діє у світі. Ангели щиро люблять людей і прагнуть їхнього процвітання та спасіння, запрошуючи їх до свого міста і суспільства, та готуючи ґрунт для їхнього наближення до Господа ⁹⁸.

Розуміння Августином вечірнього знання ангелів значною мірою сформоване під впливом платонівської епістемології, зокрема, розрізнення між знанням матеріального світу та світу Форм. Вечірнє знання для ангелів є аналогом знання матеріального світу для людей – воно недосконале, мінливе, є лише "тінню" реальності. Ангельський інтелект, подібно до людського ока, потребує Божественного світла (Божественного осяяння), щоб бачити ясно. Таким чином, вечірнє знання ангелів, хоч і є природним, все ж "заплямоване неясністю". Тома Аквінський, коментуючи інтерпретацію Августина, пояснював вечірнє знання як знання сотвореної істоти, яка існує у своїй власній природі, у свідомості себе. Це сутність, піддана мінливостям існування, що є результатом взаємодії принципу, ідеї, форми, зі світом, реальністю чи матерією ⁹⁹.

Ангели живуть життям, присвяченим Богові, і запрошують людей до такого ж життя, що є головним шляхом керівництва та щастя. Августин зазначає,

⁹⁷ Amirani M. Z., Rahmati E., Javadi M. Explanation and Criticism of Augustine's Viewpoint on Angels. *Religious Inquiries*. 2021. Vol. 10, № 19. P. 62-63.

⁹⁸ Там само. P. 63-64.

⁹⁹ Aghoghophia O. V. Augustine on angelic knowledge. *Warszawskie Studia Teologiczne*. 2021. Vol. 34, № 2. P. 223-224.

що святі люди та святі ангели, навіть коли ми втомлені, допомагають відновити наші сили і спонукають нас рухатися далі до Бога, в насолоді яким ми знаходимо спільне щастя. Люди постійно отримують допомогу та натхнення від ангелів на своєму шляху до Бога. Августин навіть припускає, що походження багатьох наших релігійних переконань можна віднести не лише до інших людей, але й до ангелів. Інтерпретуючи вірш "Нехай ваші потреби будуть відомі Богові" (Флп. 4:6), він припускає, що ми, можливо, повинні відкривати свої потреби ангелам, оскільки вони присутні перед Богом, і таким чином ми опосередковано представляємо свої потреби Богу і консультиємося з Ним щодо них, що інформує нас про Божественні веління, які ми повинні виконати ¹⁰⁰.

Ранкове знання для ангелів – це знання речей такими, якими вони є у світі Форм або, в термінах Аквінського, знання "первісного буття речей, речей, що існують у Слові". Це незмінне, чисте, найвища форма знання про сотворені речі, що передається ангелам не чутними словами, а їхньою присутністю у блаженному видінні – незмінній істині, Єдинородному Слові Божому. Завдяки ранковому знанню ангели пізнають членів Святої Трійці та саму Божественну сутність. Вони краще знають себе в Богові (ранкове знання), ніж у собі самих (вечірнє знання), хоча й зберігають обидва види знання одночасно. Бонавентура пояснює, що вечірнє знання обов'язково веде до похвали Бога (ранкового знання), якщо воно використовується правильно. Таким чином, вечірнє знання передуює ранковому і є необхідним кроком на шляху до отримання надприродного, досконалого знання, що є даром Божим ¹⁰¹.

Амвросій наголошує, що ангел є виключно інструментом Бога у виконанні Його волі. Це стосується і спасіння: "ніякий посланець чи вісник... але Сам Господь, єдиний, спас Свій народ". Амвросій рішуче заявляє, що лише Ісус Христос, завдяки Своїй подвійній природі, може бути посередником і сприяти спасінню людства, оскільки ніхто серед людей не може розділити з Христом

¹⁰⁰ Amirani M. Z., Rahmati E., Javadi M. Explanation and Criticism of Augustine's Viewpoint on Angels. *Religious Inquiries*. 2021. Vol. 10, № 19. P. 64-65.

¹⁰¹ Aghoghophia O. V. Augustine on angelic knowledge. *Warszawskie Studia Teologiczne*. 2021. Vol. 34, № 2. P. 224-225.

прощення гріхів. Навіть ангел чи архангел не можуть зняти гріх – це може зробити лише Бог. У цьому контексті Амвросій також зазначає, що Марія сприяла спасінню світу своєю готовністю та згодою прийняти Сина Божого, який, взявши від неї людську плоть, здійснив спасіння. Ангели, хоч і беруть участь у виконанні Божої спасительної волі, залишаються лише Його знаряддями ¹⁰².

Святий Амвросій описує тісний зв'язок між людьми та ангелами, що проявляється у духовній спорідненості та взаємному захопленні вірою. Ангели виконують різноманітні завдання щодо людей, включаючи, хоч і "невдячну", роль міністрів покарань і знищення (*rognarum et excidiorum ministri*), як це видно з історії царя Давида та ангела, що вражав народ. Проте, переважно, відносини ангелів до людства є позитивними. Вони є виразниками Божої гідності, оскільки людина була створена останньою і "розмовляє з ангелами", бо "літає над птахами", маючи "невидимий розум" і "боровшись на небі" (що може означати духовну боротьбу або досягнення святості, як Ілля). Цей зв'язок зберігається і після смерті, коли душі праведних перебувають "поряд з Христом серед служіння ангелів", а святі, як Єлисей, користуються захистом "незліченних ангельських воїнств". Амвросій підкреслює, що ангели приходять на допомогу людям, коли ті просять про це, захищаючи їх від небезпек і перебуваючи постійно з ними ¹⁰³.

Амвросій твердо вірить в існування ангелів-хранителів, які опікуються окремими людьми за Божим наказом і борються проти супротивників, наче "Його атлети". Ця віра, що має давнє коріння у християнських текстах, підтверджується Амвросієм через біблійні приклади, такі як Єлисей та його слуга, що побачив "незліченні ангельські воїнства", або Петро, виведений з в'язниці ангелом. Хоча ми не бачимо їх, Амвросій стверджує, що "ми відчуваємо їхню присутність". Він наголошує на тому, що ангели приходять на допомогу, коли їх закликають молитвами. Незважаючи на те, що Амвросій високо цінує

¹⁰² Czyżewski B. Angelology in the Letters of St. Ambrose of Milan. *Vox Patrum*. 2023. Vol. 88. P. 91-92.

¹⁰³ Там само. P. 93-94.

роль і завдання ангелів, він підкреслює, що істина Євангелія не може бути підірвана навіть ангелом, якщо той проповідує слова, що суперечать Добрій Новині. Для Амвросія, ангели є духовними помічниками, що підтримують людей у їхній вірі та надихають їх на шлях до Бога, спонукаючи до гостинності та милосердя, адже в незнайомцях можуть бути ангели ¹⁰⁴.

Отже, у богослов'ї середини IV-VI століть, особливо у працях західних Отців Церкви, таких як Святий Августин і Святий Амвросій Медіоланський, ангелологія отримала значний розвиток. Центральною ідеєю була функціональна роль ангелів як Божих посланців та провісників. Вони не лише брали участь у передачі Закону Старого Завіту, але й проголошували прихід Христа. Августин інтерпретував "світло" першого дня творіння як самих ангелів, розрізняючи їхнє "вечірнє" (природне) та "ранкове" (надприродне) знання. Він наголошував на прямому творенні всього Богом, рішуче заперечуючи посередницьку роль ангелів у спасінні, вважаючи Ісуса Христа єдиним Посередником. Проте, Августин визнавав активну допомогу ангелів у духовному зростанні людей та їхній участі у Божому керівництві. Амвросій також підкреслював, що ангели є інструментами Божої волі, виконуючи різноманітні завдання щодо людей, від покарань до захисту та натхнення. Віра в ангелів-хранителів була поширеною, а їхня присутність відчувалася як постійна підтримка на шляху до Бога.

2.3. Основні характеристики демонології Західних Отців Церкви

Святе Письмо та Апостольське Передання свідчать про існування як добрих, так і злих ангелів. У Книзі Буття згадується злий «змій», якого Господь Ісус Христос називає великим драконом, стародавнім змієм, що зветься диявол і сатана, який обманює увесь світ (Одкр. 12:9; 20:2). Отці Ранняї Церкви вважали, що ангели були створені на початку. Деякі з них, будучи добрими ангелами,

¹⁰⁴ Czyżewski B. Angelology in the Letters of St. Ambrose of Milan. *Vox Patrum*. 2023. Vol. 88. P. 95-96.

відпали від благодаті через свою гординю та бажання бути більшими за Бога. Занепалі ангели були визнані ангелами, яких очолив Сатана у повстанні проти Бога, і вони асоціювалися з демонами ¹⁰⁵.

Святий Юстин Мученик у своїй Другій Апології значно доповнив ранньохристиянську демонологію. Спираючись на традиції, що відображені в апокрифічних книгах Ювілеїв та Еноха, Юстин приписував падіння ангелів статевому гріху з жінками. Він стверджував, що ці ангели порушили Його веління. Ці демонічні істоти, за Юстином, не лише походили від гріховного союзу, але й активно поневолили людський рід. Вони здійснювали це через поширення магії, діяльність провидців, лжепророків та інших оманливих практик. Юстин також пов'язував їхню діяльність із поширенням серед людей насилля, війн, вбивств, перелюбів, розпусти та інших форм зла. Таким чином, демони, для Юстина, були не лише наслідком падіння ангелів, але й головними архітекторами людського морального занепаду ¹⁰⁶.

Юстин Мученик був першим Отцем Церкви, хто прямо розглянув питання падіння Сатани. Він бачив Сатану як грізну фігуру, ватажка злих ангелів, і чітко стверджував, що як ангели, так і люди володіють вільною волею, що робило Сатану морально відповідальним за його злочини. Юстин першим встановив явний зв'язок між Сатаною та змієм в Едемському саду, описуючи, як Диявол, у вигляді змія, спокусив Єву і був проклятий. Це свідчило про те, що Юстин пов'язував падіння Сатани з гріхом, який він вчинив під час своєї зловісної зустрічі з першими людьми. Хоча розповідь Юстина про падіння Сатани була стислою, вона вже містила ключові деталі, які пізніші патристичні автори продовжуватимуть розвивати, зокрема ідею про те, що Сатана був змієм в Едемі і що його падіння стало наслідком гріховної взаємодії з першими людьми ¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Ndlovu S. Angels and Angelology: The Ministering Spirits and Elect 'sons of God'. *Pharos Journal of Theology*, Vol. 102, № 1. 2021. P. 14.

¹⁰⁶ Бамонте Ф. Збунтовані ангели. Таємниця зла з досвіду екзорциста. Івано-Франківськ : Апостол, 2018. С. 28-29.

¹⁰⁷ West C. The Fall of the Angels in Western Patristic Thought. Yale University Graduate School of Arts and Sciences. 2022. P. 90-91.

У контексті демонології Апостольських Отців, тексти Послання Варнави та Семи Послань Ігнатія відображають глибоку віру в існування надприродного зла. У Посланні Варнави чітко зазначено, до того, як ми повірили в Бога, житло нашого серця було повне ідолопоклонства і було домом демонів. Це свідчить про розуміння внутрішнього простору людини як потенційного місця перебування демонічних сил. Послання Ігнатія також містять прямі згадки про демонів, наприклад, у Посланні до Смирнян 3.2, де цитується вислів після воскресіння: «Протягніть руку, доторкніться до мене і переконайтеся, що я не безтілесний демон»¹⁰⁸.

У листах Ігнатія Антіохійського термінологія, що стосується Сатани, досить різноманітна. Він використовує такі терміни, як "диявол", "Сатана" і "правитель цього віку". Остання назва, хоча й унікальна для Ігнатія серед новозавітних та апостольських Отців, відображає поширену в ранньохристиянській літературі концепцію Сатани як "правителя". Хоча поверхнево вона може здатися схожою на Іванове "правитель цього світу", деякі дослідники вважають, що найближчим прототипом для Ігнатієвого "правителя цього віку" є Павлів вираз "правителі цього віку" з 1 Коринтян 2:6-8. Це свідчить про те, що Ігнатій міг черпати з існуючих богословських традицій, адаптуючи їх для власних полемічних та богословських цілей¹⁰⁹.

Крім того, Ігнатій звертається до інших аспектів космологічного зла, використовуючи термінологію, подібну до Павлових сил. Це вказує на більш широкий контекст, в якому ранні християнські автори розуміли демонічні впливи – не лише як індивідуальні прояви зла, але й як частину всеосяжної космічної боротьби. Для цих авторів фігура диявола (Сатани) слугувала основним пояснювальним принципом щодо походження зла і гріха, а також усіх форм зlodіянь. Проте важливо зазначити, що поряд з цим надприродним поясненням зла, ці автори також визнавали і антропогенну етіологію зла, тобто

¹⁰⁸ Farrar T. Satanology and Demonology in the Apostolic Fathers: A Response to Jonathan Burke. *Svensk Exegetisk Årsbok*. 2018. Vol. 83. P. 189.

¹⁰⁹ Там само. P. 46-47.

людське походження гріха, та пропонували ненадприродні засоби його подолання ¹¹⁰.

Лактанцій, визначний християнський апологет IV століття, у своєму творі «Божественні настанови» («Divinae Institutiones») пропонує власне розуміння гріхопадіння Диявола та походження зла. Він стверджує, що Диявол згрішив не через заздрість до людства, а через заздрість до Божого Логоса (Слова), яке мало стати людиною. Ця заздрість і спонукала його обманути перших людей. Лактанцій підкреслює, що Диявол став злим не тому, що був створений таким, а через зловживання дарованою йому свободою волі ¹¹¹.

Теофіл Антіохійський, який писав невдовзі після Юстина, представив подібний, але більш детальний наратив. Він починав з обговорення Єви, "яка на початку була обманута змієм", і чітко ідентифікував цього змія як "злого демона, якого також називають Сатаною". Ця сутність "говорила до неї через змія, і працює до цього дня в тих людях, які ним одержимі". Теофіл назвав цього змія "автором гріха", вказуючи, що взаємодія Сатани з Євою в Едемському саду була його першим переступом, і, власне, першим переступом у всьому всесвіті. Він також натякнув, що конкретним гріхом Сатани могла бути "заздрість" (φθόνος), що залишалася нестримною, про що свідчить його підбурювання Каїна до вбивства Авеля. Теофіл також зазначив, що Сатана спочатку був ангелом, і його називають "демоном" і "драконом" через його повстання проти Бога ¹¹².

Таціан у своєму творі «Промова до греків» також торкається питання падіння ангелів, проте його інтерпретація відрізняється від Юстинової. Таціан не дає чіткого пояснення природи гріха ангелів, але, схоже, більше схиляється до духовної інтерпретації, ніж до буквального статевого гріха, таким чином відступаючи від традиції Книги Еноха. Таціан підкреслює, що демон виявив власне існування та свою злобу тоді, коли вперше спокусив людей, що свідчить

¹¹⁰ Farrar T. Satanology and Demonology in the Apostolic Fathers: A Response to Jonathan Burke. *Svensk Exegetisk Årsbok*. 2018. Vol. 83. P. 189-190.

¹¹¹ Бамонте Ф. Збунтовані ангели. Таємниця зла з досвіду екзорциста. Івано-Франківськ : Апостол, 2018. С. 35-36.

¹¹² West C. The Fall of the Angels in Western Patristic Thought. Yale University Graduate School of Arts and Sciences. 2022. P. 91-92.

про їхнє попереднє гріхопадіння. Демони продовжують підштовхувати людей до гріха, бажаючи, щоб ті стали такими, як вони. Таціан став одним із перших, хто рішуче стверджував, що первісно ангел був створений добрим, а причиною його зла став вільний вибір. Ця ідея вільного вибору як джерела зла стала фундаментальною для подальшого розвитку християнської демонології ¹¹³.

Іринеї Ліонський розглядав падіння Сатани, підкреслюючи, що Бог як всемогутній і праведний Творець створив усе добрим, включаючи Диявола. Спочатку Сатана існував у доброму духовному стані, але згодом впав у зло. Ця подія відбулася під час його зустрічі з Адамом, оскільки Сатана став заздрисним і ревним до Адама через великі дари, надані йому Богом. Приймаючи вигляд змія, Сатана спокусив Адама і Єву, переконавши їх порушити Божі заповіді з власної волі. Це було первісним гріхом у всесвіті, і духовний стан Диявола погіршився. За Іринеєм, саме через це відступництво він був названий Сатаною, згідно з єврейським словом – «Відступник». Наслідком цього було вигнання Адама і Єви з раю, але вся повнота Божого гніву була спрямована на Сатану, істинного автора зла, який був засуджений на вічний вогонь разом з іншими злими ангелами ¹¹⁴.

Святий Августин наголошував на жахливій силі демонів, яка проявлялася як у минулі часи, так і продовжуватиметься в майбутньому. У своєму монументальному творі «Про Град Божий» Августин навіть висунув думку, що демони брали безпосередню участь у деяких великих битвах людської історії. Він риторично запитував, який дух, окрім демонічного, здатен приховано розпалювати людське зіпсуття, спонукати до перелюбу, жити беззаконням і знаходити задоволення в язичницьких релігійних обрядах ¹¹⁵.

Августин послідовно підтримував думку, що першим гріхом Диявола була гордість, а не заздрість, що відрізняло його від деяких попередніх традицій. Хоча основні риси його концепції залишалися незмінними, деталі його викладу

¹¹³ Бамонте Ф. Збунтовані ангели. Таємниця зла з досвіду екзорциста. Івано-Франківськ : Апостол, 2018. С. 29.

¹¹⁴ West C. The Fall of the Angels in Western Patristic Thought. Yale University Graduate School of Arts and Sciences. 2022. P. 93-95.

¹¹⁵ Linger M. Biblical demonology. A Study of Spiritual Forces at Work Today. Kregel Publications, 1994. P. 9-10.

змінювалися залежно від контексту. Наприклад, у «Про вільну волю» він покладався на абстрактну діалектику, наголошуючи на ролі вільної волі. У «Про буквально значення Буття» він контекстуалізував цю подію в рамках Бут. 1, а в «Про Град Божий» осмислював її крізь призму своєї доктрини благодаті ¹¹⁶.

У своїй праці "Про буквально значення Буття" (*De Genesi ad litteram*) Августин детально розглядає історію ангелів, описану в Книзі Буття, приділяючи особливу увагу їхньому створенню та падінню. Він стверджує, що ці дві події настільки взаємопов'язані, що Диявол впав "з самого початку свого створення". Ця теза, хоча й була пізніше модифікована Августином, стала основою для надзвичайно точного та складного наративу про падіння, що значно перевершував будь-які попередні інтерпретації в античності. Августин прагне довести, що вся історія ангелів міститься в Бутті, усуваючи необхідність у маніхейській міфології для пояснення походження духовних істот ¹¹⁷.

Згідно зі святим Августином, у Бут. 1:1, де йдеться про створення неба і землі, відображено творіння всього буття «з нічого» («ex nihilo»), включаючи як духовні (небо – ангели), так і тілесні (земля) компоненти всесвіту. Сім днів творіння, згідно з Августином, описують не послідовні часові періоди, а одночасний процес надання форми та вдосконалення всього творіння. Водночас ангели здобували знання про новостворені речі. Кожен день описував, як творіння набувало форми, а також як ангели отримували знання про ці творіння. Перехід від «вечірнього знання» (пізнання творіння самого по собі) до «ранкового знання» (спрямування цього пізнання до хвали Бога-Творця) відбувався через вільну волю ангелів ¹¹⁸.

Падіння Диявола, за Августином, сталося через його гордість, коли він не зміг перейти від «вечірнього» до «ранкового» знання. Диявол не залишався в блаженстві небес до свого падіння; він впав "з самого початку свого створення".

¹¹⁶ West C. The Fall of the Angels in Western Patristic Thought. Yale University Graduate School of Arts and Sciences. P. 122-125.

¹¹⁷ Бамонте Ф. Збунтовані ангели. Таємниця зла з досвіду екзорциста. Івано-Франківськ : Апостол, 2018. С. 36-37.

¹¹⁸ West C. The Fall of the Angels in Western Patristic Thought. Yale University Graduate School of Arts and Sciences. P. 161-163.

Злі ангели, навпаки, ніколи не могли бути блаженними, оскільки їхнє падіння ретроактивно підтверджує відсутність такої впевненості у вічному блаженстві. Августин відкидає ідею, що Бог надав би різним групам ангелів різні знання про їхню долю до будь-якого гріха, адже це суперечило б Його справедливості. Отже, Диявол впав у момент свого створення, відмовившись підкоритися Божій мудрості та занутившись у самозакоханість, що стало початком зла у космосі ¹¹⁹.

Святий Єронім, один із найвпливовіших Отців Церкви, також висловлює свої погляди на природу демонів, підтверджуючи, що вони не були створені злими, а стали такими за власною волею. Він особливо зосереджується на фігурі Люцифера, "несучого світло" ангела, який згрішив гордістю та потягнув за собою "третину зірок", тобто багатьох інших ангелів, у своє падіння. Щодо тексту 6-го розділу Буття про "синів Божих", які брали собі за дружин "дочок людських", Єронім не дає однозначного тлумачення щодо статевих стосунків ангелів з людьми. Він просто наводить два основні пояснення, що існували на той час, не віддаючи переваги жодному з них, але підкреслює, що демони не мають крові, що є непрямим аргументом проти їхнього тілесного характеру ¹²⁰.

Отже, демонологія Західних Отців Церкви, ґрунтуючись на Святому Письмі та Апостольському Переданні, розвивала розуміння походження та діяльності злих ангелів. Хоча Біблія згадує "злого змія", ранні Отці Церкви, такі як святий Юстин Мученик, Лактанцій, Філястрій, Таціан, святий Іринеї Ліонський, святий Єронім та святий Августин, деталізували його природу та роль. Ранньохристиянські автори, кожен по-своєму, намагалися пояснити механізм цього падіння. Юстин Мученик, спираючись на апокрифічні традиції, пов'язував падіння ангелів з їхніми статевими стосунками з жінками, що призвело до поневолення людства через магію, лжепророцтво та поширення зла. Філястрій, навпаки, рішуче відкидав букввальне тлумачення цих союзів, наголошуючи на духовній природі ангелів та людському походженні "велетнів".

¹¹⁹ West C. The Fall of the Angels in Western Patristic Thought. Yale University Graduate School of Arts and Sciences. P. 165-167.

¹²⁰ Бамонте Ф. Збунтовані ангели. Таємниця зла з досвіду екзорциста. Івано-Франківськ : Апостол, 2018. С. 36.

Лактанцій же зосереджувався на заздрості Диявола до Логоса, який мав стати людиною, тоді як Таціан і святий Єронім підкреслювали, що демони стали злими не за задумом Творця, а через власний вільний вибір, згрішивши гордістю, як у випадку з Люцифером. Святий Августин у своїх працях узагальнив та систематизував ці ідеї, стверджуючи, що первісним гріхом Диявола була саме гордість, а його падіння відбулося "з самого початку створення". Він відкидав ідею про те, що демони могли б насолоджуватися небесним блаженством, адже їхнє падіння свідчило про відсутність у них передвічного знання про вічне блаженство.

РОЗДІЛ 3

ВЧЕННЯ СХІДНОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ II-VI СТОЛІТЬ ПРО АНГЕЛІВ

У цьому розділі ми зосередимося на ангелології Східної богословської традиції II-VI століть, періоду, який став епохою формування фундаментальних доктрин християнства. Ми дослідимо, як такі величні Отці Церкви, як святі Атанасій Великий, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ніський, Іван Золотоустий та Псевдо-Діонісій Аеропагіт осмислювали природу та роль ангелів. Східна традиція вирізняється глибинним підходом до метафізичних аспектів буття ангелів, їхнього місця в космічній ієрархії та участі у Божественному Промислі. Буде висвітлено їхні уявлення про різноманіття ангельських чинів, їхню безтілесність, розумність та вільну волю.

3.1. Основні ідеї Східної ангелології

Світ ангелів у Святому Письмі зображується як незмірно великий. Пророк Даниїл у видінні бачив, як «Тисячі тисяч йому служили, і силенна безліч перед ним стояла» (Дан. 7:10). Подібним чином безліч небесного воїнства оспівувала народження Сина Божого. Святий Кирило Єрусалимський наголошує на незліченності ангелів, порівнюючи їх з дев'яносто дев'ятьма вівцями порівняно з людським родом, який є однією загубленою вівцею. Він стверджує, що велика кількість простору на небесах передбачає величезну кількість мешканців. Така численність ангелів природно веде до припущення, що в їхньому світі, як і в матеріальному, існують різні ступені досконалості, а отже, різні ранги або

ієрархія небесних сил. Саме тому Святе Письмо називає одних ангелами, а інших — архангелами (1 Сол. 4:16; Юд. 1:9) ¹²¹.

Святий Атанасій Великий чітко розмежовував ролі Творця та створіння, пояснюючи, що створювати та формувати – це виключна прерогатива Бога та Його Слова (Христа) і Мудрості. Усі речі, за його словами, створені Мудрістю і без Слова не було створено нічого. Ангели ж, хоч і численні, є лише служителями – тисячі тисяч престолів, влад, панувань та архангелів, які стоять перед Богом, готові до виконання Його волі. Ця концепція підкреслює їхню підпорядковану, але важливу роль у Божому провидінні ¹²².

Атанасій рішуче заперечував будь-яку ідею, що ангели можуть мати власну спасительну силу, або що їх можна ототожнювати з Богом. Він наголошував, що ангел діє лише за Божим велінням: він може бути посланий, щоб вигнати ворога або охороняти народ, але це не його власні дії, а дії Бога, який його наказав і послав. Коли діє Отець, жоден ангел чи інше створіння не є «дієвою причиною»; вони є лише частиною створеного, і, будучи відмінними за природою від єдиного Бога, не можуть робити те, що робить Бог, або дарувати благодать разом із Ним. Атанасій стверджував, що людина, бачачи ангела, не повинна думати, що вона бачить Отця, адже ангели – це служительні духи, послані для служіння, а не джерело благодаті. Навіть коли Бог говорить через ангела, як у випадку з Мойсеєм біля палаючого куща, Бог є тим, хто промовляє, а ангел залишається лише посередником ¹²³.

Святий Атанасій також підкреслював участь ангелів у літургійному та святковому житті Церкви. У своїх пасхальних посланнях до Церков він описував Великодне святкування як спільне торжество всього творіння, включаючи небесні сили. Він закликав віруючих святкувати Великдень "не по-земному, а як на небі з ангелами", спонукаючи їх до посту, безперервної молитви та очищення,

¹²¹ The Church's Teaching Concerning Angels. URL: <http://orthodoxinfo.com/death/angels2.aspx> (дата звернення: 15.03.2025)

¹²² Macy J. Angels in the Anglican tradition (1547-1662). дис ... на здоб. ст. докт. філ. King's College London. 2011. P. 325-326.

¹²³ Danielou J. The angels and their mission According to the Fathers of the Church. The Newman Press, 1957. P. 52.

щоб вони могли увійти в радість Христа в Царстві Небесному і бути учасниками радості, яка є на небесах ¹²⁴.

Для святого Василя Великого, як і для його сестри, святої Макрини, ангели були беззаперечним фактом, що підтверджується її молитвою на смертному одрі про ангела світла, який проведе її до тихих пасовищ і вод миру та лона Святих Отців. У своїх працях, зокрема в «Шестодневі», Василій розмірковує про буття ангелів ще до створення видимого світу. Він припускає, що до цього світу існував порядок речей, про який наш розум може скласти уявлення. Народженню світу передував стан речей, придатний для здійснення надприродних сил, що виходять за межі часу, вічний і нескінченний. У цьому дочасному стані Творець удосконалював Свої творіння: духовне світло для щастя всіх, хто любить Господа, інтелектуальні та невидимі природи, весь впорядкований устрій чистих розумів ¹²⁵.

Святий Василій також детально розглядає роль ангелів у контексті доктрини про Святу Трійцю, особливо прояснюючи вчення про Святого Духа. Він стверджує, що з первісно створеного можна зрозуміти спільність Духа з Отцем і Сином. Він закликає прославляти Творця, Яким було створено все, видиме й невидиме, начальства і влади, авторитети, престולי та панування, і всі інші розумні природи, яких ми не можемо назвати. Він підкреслює, що ці служительні духи існують з волі Отця, приводяться в буття дією Сина і вдосконалюються присутністю Духа. Більше того, досконалість ангелів полягає у їхньому освяченні та перебуванні в ньому, що свідчить про їхню залежність від Божественної благодаті ¹²⁶.

Подібно до святого Атанасія, святий Василій не приписує ангелам жодних вроджених чеснот чи святості. Вони були створені зі здатністю та вільною волею досягати їх. Отже, і ангели прагнуть досконалості. Сили небесні не є святими за

¹²⁴ Macy J. Angels in the Anglican tradition (1547-1662). дис ... на здоб. ст. докт. філ. King's College London. 2011. Р. 326-327.

¹²⁵ The Church's Teaching Concerning Angels. URL: <http://orthodoxinfo.com/death/angels2.aspx> (дата звернення: 15.03.2025)

¹²⁶ Macy J. Angels in the Anglican tradition (1547-1662). дис ... на здоб. ст. докт. філ. King's College London. 2011. Р. 41-42.

природою; якби це було так, то в цьому відношенні не було б різниці між ними та Святим Духом. Він пояснює, що і людина, і ангели служать Богові, і ангели захищають людину там, де вона сама не може себе захистити. Кінцева мета як людини, так і ангелів – це Бог, а розуміння цього дається їм Святим Духом. Василій проводить аналогію між матеріалом і вогнем, щоб пояснити природу освячення ангелів: розжарене залізо уявляється разом з вогнем; і все ж матеріал і вогонь відмінні. Так само і у випадку небесних сил; їхня субстанція, можливо, є повітряним духом або нематеріальним вогнем ¹²⁷.

Святий Василій Великий стверджує, що ангели, хоча й мають тонку, можливо, "повітряну" або "вогняну" природу, існують у просторі, стають видимими та з'являються у своїй власній тілесній формі тим, хто гідний. Ангели зберігають своє буття, перебуваючи в добрі та істині, і, зберігаючи свою свободу волі, ніколи не відпадають від свого терплячого служіння Тому, Хто є істинно добрим. Це вчення підкреслює не лише створену природу ангелів, але й їхню постійну моральну боротьбу та потребу в благодаті для збереження своєї святості та місця в Божому порядку.

Святий Григорій Ніський, брат святого Василя Великого, також був видатним захисником віри проти аріанства. У своїх працях він часто досліджував складні богословські питання. Зокрема, у діалозі зі своєю сестрою, святою Макриною, "Про душу і воскресіння", Григорій торкається питання природи розумних створінь, інтерпретуючи вислів апостола Павла з Послання до Филип'ян про те, що "всяке коліно вклониться" Христу — "небесних, земних і підземних". Свята Макрина, відповідаючи на запитання, пояснює, що апостол не ділив розумний світ на географічні "місцевості", а мав на увазі три стани, в яких можуть перебувати розумні створіння: безтілесне ангельське життя ("на небесах"), життя, поєднане з плоттю (людське, "на землі"), і душі, звільнені від тілесних зв'язків після смерті ("під землею") ¹²⁸.

¹²⁷ Danielou J. The angels and their mission According to the Fathers of the Church. The Newman Press, 1957. P. 49.

¹²⁸ Там само. P. 31-32.

Святий Григорій Богослов (Назіанзький) у своїх працях розкриває глибоке розуміння акту творіння як вияву безмежної Божої Благості. За його вченням, Бог не міг обмежитися лише самоспогляданням, адже Добро за своєю суттю прагне вилитися назовні та примножувати об'єкти своєї доброчинності. Саме тому, "для найвищої Доброти було суттєвим" спочатку "замислити Небесні та Ангельські Сили". Таким чином, ангели були першим актом цього творіння, призначені служити Богові ¹²⁹.

Після того, як перше творіння – ангельський світ – було "в доброму порядку", Бог замислив "другий світ, матеріальний і видимий". Далі, як зазначає Григорій, Творець-Слово вирішив створити людину, поєднавши в ній видиме та невидиме. Він "формує Людину; і взявши тіло з уже існуючої матерії, і помістивши в нього Дихання, взятє від Себе, яке Слово знало як розумну душу та Образ Божий, як свого роду другий світ". Людина, уявлена як мікрокосм, була "великою в малості" і поміщена на землю. Вона є "новим Ангелом, змішаним поклонником, повністю посвяченим у видиме творіння, але лише частково в інтелектуальне; Царем над усім на землі, але підлеглим Царю вищому; земною і небесною; тимчасовою і водночас безсмертною; видимою і водночас інтелектуальною; на півдорозі між величчю і низькістю; в одній особі поєднуючи дух і плоть". Це яскраве опис підкреслює унікальне місце людини у Божому творінні як мосту між матеріальним та духовним світами, що відображає Боже прагнення до максимально повного вияву Своєї Благості ¹³⁰.

Святий Кирило Єрусалимський у своїх «Катехитичних повчаннях» розглядає ангелів як невід'ємну частину Божого творіння та Його посланців, але при цьому рішуче підкреслює їхню підпорядкованість Святому Духу та Триєдиному Богу. Він закликає катехуменів уявно піднятися до небес, щоб побачити незліченні міріади Ангелів, а також архангелів, духів, чесноти, начала, влади, престоли та панування. Кирило наголошує, що Святий Дух є Правителем

¹²⁹ Macy J. Angels in the Anglican tradition (1547-1662). дис ... на здоб. ст. докт. філ. King's College London. 2011. P. 427.

¹³⁰ Danielou J. The angels and their mission According to the Fathers of the Church. The Newman Press, 1957. P. 32.

від Бога, і Вчителем, і Освятителем для всіх цих ангельських чинів. Він зазначає, що ніщо із створеного не рівне в честі Йому, і родини Ангелів та всі їхні зібрані воїнства не мають рівності зі Святим Духом. Це вчення підкреслює Божественність Святого Духа та підпорядкований, хоча й почесний, статус ангелів як Його служителів, які досліджують навіть глибини Божі ¹³¹.

Кирило Єрусалимський також звертає увагу на обмеженість людського розуміння щодо природи ангелів, що, на його думку, робить ще більш абсурдними спроби досягнути природу Самого Бога. Він дорікає найсміливішим людям, які, не знаючи нічого про Престоли, і Панування, і Начальства, і Влади, витвір Христа, намагаються дослідити Самого Творця. Кирило пропонує їм спочатку пояснити відмінності між ангельськими чинами – що таке Престол, що таке Панування, що таке Начальство, Влада чи Ангел – і лише тоді, можливо, намагатися пізнавати їхнього Творця, адже все було створено Ним ¹³².

Звертаючись до катехуменів, святий Кирило наголошував на тому, що Бог є єдиним Творцем як видимого, так і невидимого світу. Він підкреслював, що Бог є "Єдиним Творцем душ і тіл", "Єдиним Творцем неба і землі, Творцем Ангелів та Архангелів". Кирило нагадував, що коли ми читаємо Символ віри і говоримо, що Бог створив "все видиме і невидиме", ми маємо на увазі саме ангелів, "слуг Божих, Христових". Це формулювання підкреслює важливість ангелів як частини Божого універсального творіння, а також їхню роль як невидимих служителів ¹³³.

Святий Кирило також акцентує увагу на ролі ангелів як свідків людського життя, особливо під час знаменних подій, таких як Хрещення. Він попереджав, що хрещення є "серйозною справою", до якої слід підходити з великою обережністю, адже "кожен з вас буде представлений Богові перед десятками тисяч Ангельських Воїнств". Більше того, Кирило нагадує про величезну

¹³¹ Macy J. Angels in the Anglican tradition (1547-1662). дис ... на здоб. ст. докт. філ. King's College London. 2011. Р. 3485.

¹³² Там само. Р. 417.

¹³³ The Church's Teaching Concerning Angels. URL: <http://orthodoxinfo.com/death/angels2.aspx> (дата звернення: 15.03.2025)

кількість ангелів, які складають небесний світ, і про те, що ми постанемо перед ними в Судний день. Він порівнює численність людського роду з "однією загубленою вівцею" порівняно з "дев'яносто дев'ятьма" ангелами, підкреслюючи їхню незліченність. У той Судний день, як він описує, "Бог, Отець всього, Ісус Христос, що сидить з Ним, і Святий Дух, що присутній з Ними", а "ангельська труба" скличе всіх, щоб представити свої вчинки. Це образне нагадування покликане викликати у слухачів усвідомлення відповідальності та спонукати до праведного життя ¹³⁴.

Святий Іван Золотоустий у своїх гоміліях багато уваги приділяв ролі ангелів у житті віруючих, підкреслюючи їхню постійну присутність і служіння. Він закликав свою паству до пильності, нагадуючи: "Будемо ж пильнувати, улюблені; ми також маємо тих, хто прагне нашого успіху, якщо ми захочемо. Біля кожного з нас сидять Ангели; і все ж ми хропимо всю ніч". Ця думка слугує нагадуванням про невидиме духовне оточення, яке постійно перебуває поруч із людиною, готове допомагати і підтримувати її на шляху до спасіння. Златоуст підкреслює, що ангели, які є «служебні духи, що їх посилають до послуг тим, які мають успадкувати спасіння» (Євр. 1:14), виконують цю функцію заради нас. Він підносить розум віруючих, показуючи велику честь, яку Бог має для нас, оскільки Він призначив ангелів, вищих за нас, для служіння нашому спасінню ¹³⁵.

Зауважмо, що святий Іван Золотоустий пояснює, що служіння ангелів полягає в тому, щоб робити все для спасіння братів, що він називає ангельською працею. Більше того, він порівнює це служіння з працею Самого Христа, підкреслюючи: Він справді спасає як Господь, а вони як слуги. Хоча ми, люди, є слугами, ми є співслугами ангелів. Золотоустий дивується, чому деякі так пильно дивляться на ангелів, адже вони слуги Сина Божого і послані багатьма шляхами заради нас, і служать нашому спасінню. Він підкреслює, що, хоча різниця між ангелами і людьми велика, Писання "зводить їх близько до нас". Таким чином,

¹³⁴ Danielou J. The angels and their mission According to the Fathers of the Church. The Newman Press, 1957. P. 71.

¹³⁵ Chant K. Angelology: A Study on the secret messengers of God. 1997. P. 19.

він акцентує увагу на співучасті ангелів у справі спасіння людства, що є проявом Божої любові до нас ¹³⁶.

Проповідник наводить численні приклади з Писання, як Старого, так і Нового Завітів, щоб проілюструвати активне служіння ангелів людям. Він згадує, як ангели приносять добрі вісті пастирям, Марії та Йосипу; як вони сидять біля гробу Христа; як вони звертаються до учнів (Ді. 1:11). Золотоустий також нагадує про те, як ангели звільняють Петра з в'язниці, розмовляють з Филипом, з'являються Корнилію, виводять апостолів з в'язниці, наказуючи їм «Ідіть і, ставши в храмі, говоріть до народу всі слова життя цього» (Ді. 5:20), а також з'являються самому Павлу. Він наголошує на великій честі, яку отримуємо ми, коли Бог посилає Своїх Ангелів як служителів, як до друзів. Усі ці приклади показують, що ангели служать нам від імені Бога, і служать нам у найважливіших справах ¹³⁷.

Святий Іван Золотоустий закликає віруючих до глибокого усвідомлення свого духовного єднання з ангельським світом під час молитви. Він радить: «Знизу, з серця, витягуй голос, роби свою молитву таїнством... Бо ти з'єднаний з хорами ангелів, і перебуваєш у спілкуванні з архангелами, і співаєш із серафимами». Він описує ангельські племена, що виявляють багато гарного порядку, співаючи з великим благоговінням той містичний спів і свої священні гімни Богові, Царю всього ¹³⁸.

Отже, Східні Отці Церкви послідовно розвивали багате вчення про ангелів, ґрунтуючись на Святому Письмі та власному богословському осмисленні. Центральною ідеєю є те, що ангели – це численні, безтілесні, але обмежені в просторі розумні істоти, створені Богом. Вони є ієрархічно впорядкованими, мають вищий розум і силу, ніж людина, але їхнє безсмертя і святість залежать виключно від Божої волі та благодаті, а не від їхньої власної природи, як

¹³⁶ Macy J. Angels in the Anglican tradition (1547-1662). дис ... на здоб. ст. докт. філ. King's College London. 2011. P. 369-370.

¹³⁷ Danielou J. The angels and their mission According to the Fathers of the Church. The Newman Press, 1957. P. 43.

¹³⁸ Macy J. Angels in the Anglican tradition (1547-1662). дис ... на здоб. ст. докт. філ. King's College London. 2011. P. 421.

підкреслював св. Василій Великий. Вони не є всюдисущими і не знають усіх таємниць Божих або майбутнього, що відрізняє їх від Божественності. Ключовим аспектом ангелології є служебний характер ангелів. Святі Атанасій Великий та Кирило Єрусалимський категорично розмежовували їхню роль як виконавців Божої волі від функції Творця. Ангели не можуть спасати чи дарувати благодать самотійно, але виступають як посередники Божих послань і дарів, що яскраво проілюстровано численними прикладами з Писання, на які посилався св. Іоанн Златоуст. Вони беруть активну участь в історії спасіння, супроводжуючи Христа, свідкуючи про важливі події (як-от Різдво чи Воскресіння), і навіть захищаючи людей, що вказує на їхню постійну присутність у житті віруючих.

Ангели є невід'ємною частиною літургійного та есхатологічного життя Церкви. Святий Атанасій закликав святкувати Великдень як на небі з ангелами, а святий Іван Золотоустий наголошував на духовному єднанні віруючих з ангельськими хорами під час молитви. Святий Кирило Єрусалимський підкреслював, що ангели є свідками наших життів, зокрема під час Хрещення, і постануть з нами на Суді. Ця всеосяжна ангелологія Східних Отців не лише розкриває складний світ духовних істот, а й надихає віруючих до праведного життя у свідомості постійної присутності небесних служителів та їхньої готовності сприяти спасінню.

3.2 Ангелологія Псевдо-Діонісія Ареопагіта

Ангелологія Псевдо-Діонісія Ареопагіта (VI ст.) є наріжним каменем його філософсько-богословської системи, яка прагне інтегрувати неоплатонічні ідеї з християнським вченням про спасіння. У його трактатах «Про небесну ієрархію» та «Про церковну ієрархію» сенсорна та інтелігібельна сфери розглядаються не як стадії індивідуального сходження, а як різні типи буттів, де Божественне видіння передається вниз через рівні ієрархії. "Про небесну ієрархію" деталізує

інтелігібельну сферу, розділену на дев'ять чинів ангелів: серафими, херувими, престоли, господства, сили, влади, начала, архангели та ангели. «Про церковну ієрархію» описує людські чини в Церкві: ієрархи (єпископи), священники, диякони, ченці, миряни, катехумени, покаянці та одержимі. Ці праці охоплюють лише церковне життя, залишаючи поза увагою людське буття поза Церквою, за винятком згадок про ангелів, що керують іншими релігійними традиціями, та попередню "законну ієрархію" юдейського обряду ¹³⁹.

Псевдо-Діонісій Ареопагіт глибоко розкриває значення імені «Ангели», підкреслюючи їхню роль як посланців Божої Благості. Він закликає до шанування Ангельської Ієрархії, заглиблюючись у її святий образ, зображений у Писаннях, щоб підвестися до Божественної чистоти через це містичне уявлення. Згідно з Діонісієм, надсутнісна Божественність через Свою Благість створила все суще, адже "це сама природа Бога, яка є Вищою Причиною всього, щоб закликати всі речі до участі в Собі пропорційно до здатності та природи кожного". Звідси випливає, що все творіння бере участь у Провидінні, що витікає з надсутнісного Божественного Джерела. Навіть неживі речі існують через участь у Сутнісному Принципі всього, живі істоти – через Його життєдайну Силу, а розумні – через Його самодосконалу Мудрість ¹⁴⁰.

У своєму трактаті Псевдо-Діонісій Ареопагіт вперше систематично пояснив, як дев'ять чинів ангелів передають Божу любов та істину людським істотам. Модель Ареопагіта витримала випробування часом багато в чому завдяки тому, що вона пропонує гармонійний синтез, заснований на біблійних описах ангельського світу. Його модель ґрунтується на принципі, що як у світі духів, так і у світі тіл, Бог діє через серію посередників. Отже, любов і знання Бога поступово спускаються від Бога до людей через градуйовану серію істот – дев'ять чинів ангелів. Таким чином, за допомогою цієї спільноти духовних істот,

¹³⁹ Corrigan K. Pseudo-Dionysius the Areopagite. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/pseudo-dionysius-areopagite/> (дата звернення: 12.05.2025).

¹⁴⁰ Dionysius the Areopagite. The Celestial Hierarchy. Christian Classics Ethereal Library. P. 11-12.

Бог передає свою любов, знання та турботу про все своє творіння. Ця незліченна кількість ангельських істот робить всесвіт упорядкованим та зрозумілим ¹⁴¹.

Наслідуючи Бога розумно, надсвітньо споглядаючи Подібність Вищого Божества та прагнучи сформувати Його інтелектуальний образ, вони, природно, мають рясніше спілкування з Ним. Завдяки запалу своєї невтомної божественної любові, вони вічно прагнуть вгору, наскільки це дозволено, і отримують Первісне Сяйво чистим і безтілесним способом, пристосовуючись до цього в житті, повністю інтелектуальному. Саме вони беруть участь у Божестві першими та багатообразно, і першими, та багатогранно, відкривають Божественні Таємниці. Тому вони, насамперед, найбільш гідні імені Ангел, оскільки першими отримують Божественне Світло, і через них нам передаються одкровення, що вищі за нас ¹⁴².

У Псевдо-Діонісія Ареопагіта світ творіння постає як ієрархічна структура, що виникає з абсолютної Божої Благості. Він описує, як надсвітні чини – ангели – отримують свою сутність та досконалість від цієї ж Благості. Ангельські властивості та порядки, їхнє взаємопроникнення без змішування, здатність підносити нижчі до вищих, провидіння вищих щодо нижчих, а також їхня внутрішня гармонія та прагнення до Добра – все це походить від всестворюючої та першоджерельної Благості. Ангели діють як вісники Божественної тиші, що випромінюють світлі промені, які розкривають приховану Божественність. За ними йдуть святі та розумні душі, чиє інтелектуальне буття, незнищенне та сутнісне життя також походить від надблагоді Благості. Душі можуть підноситися до ангельського життя, ведучись ангелами як добрими провідниками до першоджерела всякого блага, і ставати причетними до Божественних просвітлень та дарів відповідно до своєї здатності ¹⁴³.

Псевдо-Діонісій Ареопагіт пояснює, чому, хоча термін "ангел" (вісник) може загалом стосуватися всіх Небесних Істот. Це відбувається тому, що вищі

¹⁴¹ Sulavik A. All About Angels. New Haven, 1994. P. 14-15.

¹⁴² Dionysius the Areopagite. The Celestial Hierarchy. Christian Classics Ethereal Library. P. 12-13.

¹⁴³ Parker J. About Dionysius the Areopagite Works by Dionysius the Areopagite. London: Christian Classics Ethereal Library, 1897. P. 24-25.

чини володіють просвітленнями та силами нижчих рангів, але нижчі чини не беруть участь у вищих у такій самій мірі. Отже, богослови називають вищі духовні чини Ангелами, оскільки вони також виявляють Божественне Сяйво. Це свідчить про ієрархічне передавання Божественного Світла: вищі чини ведуть нижчі до Божественної Величі, подібно до того, як ангели направляють наших натхненних ієрархів до відомої їм Божественної Ясності. Таким чином, усі Небесні Істоти можуть бути справедливо названі Ангелами завдяки їхній участі в Божественній Подібності та Просвітленні, як у вищих, так і в нижчих рангах ¹⁴⁴.

Перша ієрархія – Серафими, Херувими та Престоли – перебуває в безпосередньому контакті з Богом. Друга складається з Господств, Сил і Влад. А третя – з Начал, Архангелів та Ангелів, які, своєю чергою, контактують із церковною ієрархією, що знаходиться безпосередньо під ними. У рамках кожної ієрархічної тріади кожен чин отримує обожнююче світло від вищого чину, який, своєю чергою, передає його наступному чину. При цьому кожен вищий чин просвічує, очищує та вдосконалює нижчий чин. Ангели вищого чину передають знання, що походить від Бога (просвічення), звільняючи ангелів нижчого чину від незнання (очищення) і ведучи їх до досконалішого знання (вдосконалення) ¹⁴⁵.

У праці «Про Божественні імена» автор пояснює, що розумні та умоосязні сили ангельських інтелігенцій черпають з Мудрості свої прості та блаженні думки. Вони мислять об'єкти божественної сфери безматеріально та в єдиному акті, будучи очищеними від будь-якої матеріальності чи множинності. Ангели не синтезують божественне знання у подільне ціле ані з окремих частин, ані з сенсорного сприйняття, ані через дискурсивне мислення. Вони також не обмежені якоюсь спільною сутністю разом з цими об'єктами. Ангельські інтелігенції мають силу та енергію, яка славно одягнена в чисту та незаплямовану чистоту. Вона миттєво осягає божественні думки неподільним,

¹⁴⁴ Dionysius the Areopagite. The Celestial Hierarchy. Christian Classics Ethereal Library. P. 14.

¹⁴⁵ Bonino S.-T. Angels in Christian Theology. St Andrews Encyclopaedia of Theology. 2024. P. 9.

безматеріальним способом і уподібнюється, наскільки це можливо, через богоподібну єдність, до божественного та надрозумного розуму та логосу ¹⁴⁶.

Ієрархія, описана Псевдо-Діонісієм Ареопагітом, не лише надихала суспільний устрій, але й могла стати джерелом для пророчих концепцій політичного виміру. Точкою дотику між середньовічним пророцтвом та ієрархією Псевдо-Діонісія є розроблена ним концепція ангела. Поєднуючи патристичні дослідження щодо ангелів з системами буттів у неоплатонічній філософії (таких мислителів, як Прокл, Порфирій та Ямвліх), автор *Corpus Dionysiacum* створив образ ангела як істоти, що бере участь у ланцюзі буттів між людським світом і Богом, залишаючись у сфері трансцендентності. Описана ним ангелологія залишилася нерозривно пов'язаною з баченням космічної ієрархії і, разом з нею, перейшла в середньовічну думку, тим самим визначивши та утвердивши християнську ангелологію ¹⁴⁷.

Архангели поєднані з Началами через їхнє княже звернення до надсутнісного Начала та їхнє уподібнення до нього, наскільки вони можуть досягти. Вони є причиною єднання Ангелів зі своїм впорядкованим і невидимим керівництвом. Вони поєднані з Ангелами, оскільки належать до тлумачного Чину, по черзі отримуючи просвітлення від Перших Сил і благодійно сповіщаючи ці одкровення Ангелам. Через Ангелів вони являють ці одкровення нам, відповідно до містичної сприйнятливості кожного, хто натхненний божественним Просвітленням. Ангели ж, як уже згадувалося, заповнюють і завершують найнижчий хор усіх Ієрархій Небесних Інтелігенцій, оскільки вони є останніми з Небесних Істот, що володіють ангельською природою. Саме вони, власне, точніше називаються нами Ангелами, ніж ті, хто вищого рангу, оскільки їхній хор безпосередньо контактує з проявленими та земними речами ¹⁴⁸.

Псевдо-Діонісій Ареопагіт стверджує, що зла немає в ангелах. Навпаки, ангел, будучи "богоподібним" і "вісником Божої благоді", є вторинним проявом

¹⁴⁶ Zachhuber J. *Dionysius the Areopagite on Nous*. University of Oxford, 2004. P. 7-8.

¹⁴⁷ Tomasiewicz M. *Pseudo-Dionysius' Concept of Hierarchy and the Imperial Cult in the Early Roman Empire*. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, Vol. 15, № 1. 2022. S.2-3.

¹⁴⁸ *Dionysius the Areopagite. The Celestial Hierarchy*. Christian Classics Ethereal Library. P. 24-26.

того, що Оголошене є первинним як Причина. Ангел – це образ Всемогутнього Бога, прояв неявного світла, "незаплямоване дзеркало, прозоре, бездоганне, чисте, без плями", що приймає "повну красу богообразного образу Добра" і бездоганно виливає в собі, наскільки це можливо, благість Божественної Тиші, що мешкає в найглибших святилищах. Якщо ангели карають грішників, це не робить їх злими. За такою логікою, і священники, що виключають профанів з Божественних Таїнств, були б злими. Однак, бути покараним не є злом, а є стати гідним покарання; так само, як бути заслужено вигнаним зі Святих речей не є злом, а стати проклятим Богом, нечистим і непридатним для незаплямованих речей. Зло походить не від ангелів, а від віддалення від Божої Благості та гріховності тих, хто піддається покаранню ¹⁴⁹.

У творах Псевдо-Діонісія Ареопагіта формальні подоби Ангельських Сил, їхній вогненний та антропоморфний вигляд, а також різні атрибути, як-от очі, ніздрі, вуха, роти, дотик, повіки, брови, чоловіча стать, зуби, плечі, руки, кисті, серце, груди, спини, ноги та крила – все це має глибоке символічне значення. Ці образи не є буквральними описами фізичних рис ангелів, оскільки ангели є безтілесними. Натомість, вони слугують символами для передачі певних якостей, функцій та способів пізнання, притаманних небесним істотам. Наприклад, вогонь може символізувати Божественну ревність або просвітлення, людські риси – здатність до взаємодії та емоційного зв'язку, а крила – швидкість та легкість у виконанні Божої волі та піднесення до Бога. Діонісій використовує ці образи, щоб зробити абстрактну реальність ангельського світу зрозумілою для людського сприйняття ¹⁵⁰.

У своїх працях Псевдо-Діонісій Ареопагіт детально розглядає природу пізнання ангельських та людських розумів, порівнюючи їх з всеосяжним знанням Бога. Він стверджує, що "розумні та умоосяжні сили ангельських Розумів мають свої прості та блаженні поняття", збираючи своє божественне знання не через

¹⁴⁹ Parker J. About Dionysius the Areopagite Works by Dionysius the Areopagite. London: Christian Classics Ethereal Library, 1897. P. 36.

¹⁵⁰ Dionysius the Areopagite. The Celestial Hierarchy. Christian Classics Ethereal Library. P. 35-40.

окремі частини, сенсорні сприйняття чи детальні міркування. Натомість, ангели, "очищені від усього матеріального та множинного", споглядають "поняття Божественних речей інтуїтивно, безтілесно та одноманітно". Їхня інтелектуальна сила та енергія сяє "незмішаною та незабрудненою чистотою", і вони миттєво осягають Божественні поняття неподільно та безтілесно, уподібнюючись, наскільки це можливо, до Божественного та Надрозумного Розуму та Логосу завдяки Богоподібній Єдності ¹⁵¹.

Отже, ангелологія Псевдо-Діонісія Ареопагіта є наріжним каменем його філософсько-богословської системи, що гармонійно поєднує неоплатонічні ідеї з християнським вченням про спасіння. У його працях, зокрема в «Небесній ієрархії» та «Церковній ієрархії», ангельський світ представлений як дев'ять чинів, розділених на три ієрархії, що слугують посередниками у передачі Божої любові та істини людству. Ця складна структура відображає каскадне сходження Божественної Благості від трансцендентного Бога через ангельські чини до земного світу та Церкви. Ангели отримують знання безпосередньо від Божественної Мудрості, споглядаючи її цілісно та безтілесно, на відміну від дискурсивного людського пізнання. Вони є вісниками Божественної тиші та незаплямованими дзеркалами, що відображають Божу Благість. Символічні образи ангелів (вогонь, крила, людські риси) слугують для вираження їхніх функцій та якостей. Діонісій рішуче відкидає наявність зла в ангелах, наголошуючи, що покарання грішників не робить їх злими, а є наслідком людського віддалення від Божої Благості.

3.3. Основні характеристики демонології Східних Отців Церкви

Святий Іван Золотоустий рідко заглиблювався у детальні роздуми щодо походження Диявола та його демонів, зосереджуючись насамперед на їхній

¹⁵¹ Parker J. About Dionysius the Areopagite Works by Dionysius the Areopagite. London: Christian Classics Ethereal Library, 1897. P. 39-40.

моральній суті. У своїй праці «Про спокусника-диявола» він лише побічно торкається цієї теми, стверджуючи, що Диявол є злим не за природою, а за власним вибором та способом мислення. Златоуст підкреслює, що диявол спочатку не був злим, але став таким, про що свідчить його ім'я «відступник». Він вважає, що Диявол названий «злим» насамперед через його видатну злобу, а не тому, що він був таким від початку. Головний натяк на причину падіння Сатани в цьому уривку полягає в згадці про його негайну заздрість до людства, коли він побачив людину, яка отримала велику честь від Бога ¹⁵².

Варто зауважити, що святий Іван Золотоустий стверджує, що Диявол впав ще до створення людини, оскільки інакше він не міг би заздрити людині, яка є тілесною істотою. Ця заздрість виникла через те, що Диявол не міг стерпіти щастя людини. Златоуст також підкреслює, що демони, будучи безтілесними істотами, не могли відчувати тілесної похоті, тим самим спростовуючи популярні тоді уявлення про їхні плотські зв'язки. Диявол був відкинутий і скинутий у Геєнну через свою гордість, ставши, таким чином, автором усього злого. Його лукавство настільки велике, що він уже ніколи не зможе піднятися зі своєї провини, що вказує на остаточність його падіння та неможливість покаєння. Ці погляди святого Івана Золотоустого підкреслюють ключові аспекти східної демонології: вільну волю як джерело зла, гординю як його головну причину, та незмінну брехливість і ворожість Диявола ¹⁵³.

Загальна Івана Золотоустого полягає в тому, що його падіння завжди було наслідком власного вибору. У «Бесідах про покаєння» він згадує, що диявол впав через лінощі та відчай, тоді як в іншій проповіді на Євангеліє від Івана, де застерігає паству від гордині, Златоуст стверджує, що саме гордість була причиною падіння Диявола. Ця варіативність у приписуванні певних вад Дияволу свідчить про його пастирський підхід: Золотоустий використовував образ Диявола таким чином, щоб це було найбільш корисним для його слухачів, слугуючи моральним прикладом для заохочення до чеснот, які він намагався

¹⁵² Miller S. L. Chrysostom's devil. Academic Titles & Textbooks. 2020. P. 75-77.

¹⁵³ Бамонте Ф. Збунтовані ангели. Таємниця зла з досвіду екзорциста. Івано-Франківськ : Апостол, 2018. С. 34-35.

прищепити своїй пастві. Для нього важливіше було підкреслити, що зло Диявола є наслідком його власного вибору, а не його природи ¹⁵⁴.

Святий Кирило Єрусалимський у своїх «Катехитичних повчаннях» більш чітко окреслює природу Диявола та його падіння. Він навчає, що Диявол є першим джерелом гріха та батьком усього злого. При цьому Кирило наголошує, що Диявол був створений Богом як добрий архангел, але добровільно згрішив, перетворившись на злу істоту і потягнувши за собою інших ангельських духів. Це підкреслює концепцію вільної волі як причини зла, що є наріжним каменем східної демонології. Таким чином, зло не є вродженим у Дияволі, а є наслідком його свідомого вибору ¹⁵⁵.

На перший погляд, демони можуть здатися менш виразними у працях Каппадокійських Отців, ніж, наприклад, у писаннях єгипетського чернецтва. Наприклад, коли Василій Великий персоніфікує нещастя як демона у своїх листах, важко повірити, що він буквально приписував демонам такі дрібні події, як невдала зустріч, або навіть такі значні, як смерть сина друга. Їхні коментарі могли б бути витлумачені як художнє оживлення метафори, яка, якщо її читати буквально, приписувала б як удачу («eudaimonia»), так і невдачу («kakodaimonia») впливу демона ¹⁵⁶.

Каппадокійці, схоже, дотримувалися основної моделі вірувань про злих духів, викладеної Орігеном, насамперед у його праці «Про перші принципи». Згідно з цим поглядом, Бог створив два види раціональних істот: людей та ангелів. Обидва є тілесними, хоча ангели (і, отже, демони) мають інший, більш тонкий тип тілесності, ніж люди. Один з ангелів, Сатана, впав і потягнув за собою інших, започаткувавши расу занепалих ангелів — демонів, які не лише втілювали гріх, а й мучили людей, заохочуючи їх до гріховності. Григорій Богослов зазначав, що Сатана не послизнувся сам, але після того, як гординя зруйнувала його, з ним впала безліч, стільки, скільки він навчив злу, і що від них

¹⁵⁴ Miller S. L. Chrysostom's devil. Academic Titles & Textbooks. 2020. P. 78-80.

¹⁵⁵ Бамонте Ф. Збунтовані ангели. Таємниця зла з досвіду екзорциста. Івано-Франківськ : Апостол, 2018. С. 33.

¹⁵⁶ Morwenna L. Demons, evil and liminality in Cappadocian theology. *Journal of Early Christian Studies*. 2012. Vol. 20, № 2. P. 179-181.

з'явилися злі істоти на землі, демони, посіпаки вбивчого царя зла. При цьому Каппадокійці наголошували, що Сатана є частиною Божого творіння, а не конкуруючою творчою силою ¹⁵⁷.

Святий Василій Великий найбільш детально розглядає причини падіння Сатани. Він виразно стверджує, що причиною його падіння була гордість. Спочатку Сатана був ангелом, подібним до Гавриїла, і став противником добра не через свою природу, а через зіпсовану волю. Василій підкреслює, що ця гордість проявилася у заздрості до честі, даної людині, та до щастя перших людей у Едемському саду. Диявол не міг знести того факту, що істота, створена з землі, буде піднесена до того ж щастя, що й ангели. У своїй гомілії «Про смиренність» Василій Великий прямо пов'язує заздрість Диявола з його гординою: Сатана обдурив людину через "дух фальшивої слави", бажаючи панувати над новим творінням. Однак, прагнучи зашкодити людині, він сам виявив себе як зрадник добра і прирік себе на вічну смерть, потрапивши у власні сіті ¹⁵⁸.

Каппадокійські Отці погоджувалися, що демони та Сатана, будучи створеними Богом, зрештою перебувають під Його владою. Хоча вони визнавали, що демони наразі мають певну владу на землі, вони стверджували, що смерть Христа на хресті була як засобом їхньої поразки, так і ознакою їхньої остаточної, есхатологічної капітуляції перед Богом. Вони вважали, що Писання часто посилається на Божу перемогу над демонічними силами, не лише в книзі Об'явлення, але й у таких книгах, як Вихід, Псалми і навіть Пісня Пісень ¹⁵⁹.

Святий Григорій Богослов, один із Каппадокійських Отців, прямо приписує падіння Люцифера та його ангелів гордині. Він стверджує, що Люцифер прагнув досягти такої ж слави, як і Бог, обурюючись тим, що він не є Богом. Втративши свою первозданну красу і добро, він почав заздрити людині,

¹⁵⁷ Morwenna L. Demons, evil and liminality in Cappadocian theology. *Journal of Early Christian Studies*. 2012. Vol. 20, № 2. P. 182-183.

¹⁵⁸ Mongelli G. Gli angeli. Gli angeli cattivi nostri avversari nell'opera della salvezza. Michael, 1990. P. 81.

¹⁵⁹ Morwenna L. Demons, evil and liminality in Cappadocian theology. *Journal of Early Christian Studies*. 2012. Vol. 20, № 2. P. 184-186.

яка мала можливість здобути вічне блаженство. Саме ця заздрість, на думку Григорія, стала рушійною силою спокуси перших людей. Таким чином, для Григорія Богослова, гордість є не лише причиною відступництва, а й коренем подальшої демонічної активності, спрямованої на знищення людства ¹⁶⁰.

Усі три Каппадокійці вірили, що врешті-решт усі демони підкоряться Богові, хоча існують різні нюанси в їхньому розумінні есхатологічної перемоги Бога. Наприклад, Григорій Ніський підкреслює остаточну гармонію, в якій усе раціональне творіння прославляє Бога, тоді як Василій Великий, навпаки, бачить злих демонів як знаряддя Божого вічного гніву, а Григорій Богослов припускає, що демони дають людям щось, проти чого слід боротися в цьому житті для очищення ¹⁶¹.

Святий Кирило Олександрійський також долучається до східної традиції в розумінні падіння Диявола. За його вченням, Диявол спочатку був херувимом, тобто істотою високого ангельського рангу, яка займала почесне місце в Божому порядку. Однак, через свою зарозумілість і гординю, він образив Бога. Загордившись власною славою, Диявол порушив встановлений Богом порядок, зажадавши собі ще вищої честі, ніж та, яку він уже мав. Кирило Олександрійський підкреслює, що ця гординя призвела до фатальної ілюзії: Диявол уявив, що зможе піднятися до природи самого Творця та посісти Його трон. Проте замість бажаного вознесіння, він миттєво впав, "наче блискавка", що символізує його швидке та остаточне відступництво від Бога ¹⁶².

Демонологія святого Євстатія Антіохійського є радше наслідком його екзегетичних досліджень, ніж центральною темою. Його погляд є більш інтелектуальним і може бути підсумований таким чином: демони – це реальність духовного життя, і люди можуть бути ними одержимі. Існують прямі та духовні форми одержимості, причому реальну одержимість можна зупинити через екзорцизми, які проводяться благочестивими людьми, хоча Євстатій не надає

¹⁶⁰ Mongelli G. Gli angeli. Gli angeli cattivi nostri avversari nell'opera della salvezza. Michael, 1990. P. 81.

¹⁶¹ Morwenna L. Demons, evil and liminality in Cappadocian theology. *Journal of Early Christian Studies*. 2012. Vol. 20, № 2. P. 187-189.

¹⁶² Бамонте Ф. Збунтовані ангели. Таємниця зла з досвіду екзорциста. Івано-Франківськ : Апостол, 2018. С. 35.

деталей про самі обряди. Демони нездатні викликати людські душі з пекла, оскільки така влада належить лише Богові. Проте вони здатні створювати ілюзії та вдавати, що є кимось іншим, зокрема, з'являтися в образі людей, маючи на меті спокусити їх, використовуючи навіть частини біблійної істини. Для святого Євстафія демон є плагіатором Бога, і його кінцева мета – щоб йому поклонялися як Богові. У його демонології немає місця дуалізму, адже влада демонів незрівнянно мала порівняно з всемогутньою владою Бога, і Диявол буде покараний за свою злу діяльність у світі ¹⁶³.

Святий Кесарій Назіанський у приписуваних йому «Діалогах» висловлює важливі демонологічні погляди. Приймаючи концепцію "тонкого тіла" ангелів, він рішуче відкидає та вважає абсурдним твердження про те, що демони спокусили жінок, вступаючи з ними у плотські стосунки, і що саме це стало причиною їхнього падіння. Кесарій справедливо стверджує, що Диявол є ворогом людства не за природою, а за власною волею. Він також підкреслює, що падіння Диявола відбулося до створення людини, що узгоджується з поглядами інших Отців, які бачили в цьому пояснення подальшої заздрості до людського роду ¹⁶⁴.

Отже, демонологія Східних Отців Церкви II–VI століть, увібрана в працях святих Івана Золотоустого, Кирила Єрусалимського, Василя Великого, Григорія Богослова, Кирила Олександрійського та Євстафія Антіохійського, чітко розмежовує природу демонів як створінь Божих, які стали злими не через свою сутність, а через вільний вибір. Цей вибір характеризується передусім гординою та заздрістю. Зокрема, Іван Золотоустий, Василій Великий та Григорій Богослов наголошують на гордині Люцифера та його заздрості до людини, яка була обдарована Божою милістю. Падіння Диявола, на їхню думку, відбулося ще до створення людини, що пояснює його подальшу ворожість до людства. Східні Отці рішуче відкидали буквальні інтерпретації, які приписували падіння ангелів

¹⁶³ Buda D. Aspects of Demonology in the text "On The Belly-Myther" of Endor by St. Eustatius of Antioch. *Teologia*. 2013. Vol. 57, № 4. P. 171-181.

¹⁶⁴ Mongelli G. Gli angeli cattivi nostri avversari nell'opera della salvezza. Michael, 1990. P. 82.

тілесним стосункам з жінками (як це робив, наприклад, Кесарій Назіанський). Вони підкреслювали, що демони, будучи безтілесними, не здатні до плотської похоті. Попри значну владу демонів на землі, Східні Отці не допускали дуалізму: влада демонів незрівнянно менша за всемогутність Бога. Перемога Христа на хресті розглядалася як остаточний тріумф над силами зла, що дає християнам силу протистояти демонічним впливам.

ВИСНОВКИ

Отже, під час написання роботи було досліджено, що ангелологія Старого Завіту формує багатогранний образ ангелів як небесних істот-служителів, створених для виконання Божої волі та опіки над людством. Вони постають як посередники між Богом і людьми, виконавці суду (знищення Содому і Гоморри), охоронці святого простору та учасники небесного богослужіння. Раннє поняття «сини Божі» поступово трансформується у чіткіше ідентифікованих ангелів. Видіння небесного двору розкривають структуру небесної ієрархії, де херувими і серафими символізують славу, святість і трансцендентність Бога. Функції ангелів різноманітні: вони провіщають волю Божу, захищають праведників (Пс. 91) і борються за долю Ізраїлю (архангел Михаїл). Таким чином, Старий Завіт закладає фундамент ангелології, показуючи ангелів як духовних істот, які підтримують божественний порядок і тісно взаємодіють із людством в історії спасіння, відкриваючи Божу присутність.

Зазначено, що новозавітна ангелологія є христоцентричною і рішуче позиціонує ангелів як створених духів-служителів, посланих для служіння спадкоємцям спасіння (Євр. 1:14). Їхнє призначення – допомагати людям, а не приймати поклоніння; цю роль посередника виконує виключно Ісус Христос (1 Тим. 2:5). Новий Завіт наполягає на застереженні проти поклоніння ангелам (Кол. 2:18). Водночас, ангели є активними учасниками історії спасіння: вони беруть участь у ключових моментах життя Христа (Різдво, Воскресіння, Вознесіння), спрямовують апостолів і охороняють віруючих. Послання до Євреїв чітко доводить, що Христос перевершує ангелів у суті, статусі та владі. Майбутня участь Церкви у суді над ангелами (1 Кор. 6:3) свідчить про зміну космічної ієрархії. Новий Завіт чітко окреслює межі ангельського служіння, підпорядковуючи його Христові та спрямовуючи увагу віруючих до Бога як єдиного об'єкта поклоніння.

Охарактеризовано, що біблійне вчення про демонів послідовно розкриває їх як ангелів, які добровільно відкинули Божу владу й стали на бік Сатани. Вони є особистісними духовними істотами, що володіють розумом і волею. Старий Завіт згадує їх опосередковано через застереження проти ідолопоклонства, підтверджуючи, що за язичницькими культами стоять реальні духовні сили зла. Новий Завіт значно розширює цю тему, наголошуючи на особистості Сатани як головного противника. Демони активно присутні у духовній війні: вони спричиняють страждання (численні екзорцизми), впливають на релігійні системи, фальсифікуючи істину Євангелія та пропагуючи обман. Центральна ідея: демони — не міфологічні символи, а особисті істоти з конкретною метою — знищити Боже творіння і перешкодити Божому Царству. Писання закликає віруючих до пильності та триматися Істини, об'явленої в Ісусі Христі, Переможцеві над темрявою.

Виокремлено, що донікейське вчення про ангелів відображає складний процес формування християнської ангелології через синтез старозавітної спадщини та полеміку з гностицизмом. Отці Церкви (Юстин Мученик, Іринеї Ліонський, Тертуліан, Ориген) розглядали ангелів як невід'ємну частину Божого творіння та виконавців Його волі, підкреслюючи їхню функціональну роль у Божественному провидінні. Вони визнавали існування ангельських ієрархій, хоча їхній детальний опис ще формувався. Важливою складовою було осмислення падіння частини ангелів як джерела зла та походження демонів. Розвивалася концепція ангелів-охоронців, ангелів покаяння та ангелів молитви, які супроводжують душу. Водночас, Отці Церкви рішуче відкидали гностичні уявлення про складні ієрархії, що віддаляли Бога від людини, наголошуючи на прямому доступі до Отця через Христа, закладаючи фундамент ангелології, що зберігає ключовий акцент на верховенстві Христа.

Досліджено, що у богослов'ї середини IV-VI століть, зокрема у працях Святого Августина та Святого Амвросія Медіоланського, ангелологія отримала значний розвиток, центральною ідеєю якого була функціональна роль ангелів як Божих посланців та провісників. Вони брали участь у передачі Закону та

проголошували прихід Христа. Августин інтерпретував «світло» першого дня творіння як самих ангелів, розрізняючи їхнє природне та надприродне знання. Він рішуче заперечував посередницьку роль ангелів у спасінні, вважаючи Ісуса Христа єдиним Посередником. Проте, Августин визнавав активну допомогу ангелів у духовному зростанні та їхню участь у Божому керівництві. Амвросій також підкреслював, що ангели є інструментами Божої волі, виконуючи різноманітні завдання щодо людей – від покарань до захисту та натхнення. Віра в ангелів-хранителів була поширеною і розглядалася як постійна підтримка на шляху до Бога.

Зазначено, що демонологія Західних Отців Церкви, ґрунтуючись на Святому Письмі, розвивала розуміння походження та діяльності злих ангелів. Ранні Отці (Юстин Мученик, Лактанцій, святий Августин) деталізували природу «злого змія». Вони намагалися пояснити механізм падіння. Юстин Мученик пов'язував падіння ангелів з тілесними стосунками з жінками, що призвело до поневолення людства. Філястрій, навпаки, відкидав буквальне тлумачення цих союзів. Лактанцій зосереджувався на заздросі Диявола до Логоса, який мав стати людиною. Таціан і святий Єронім підкреслювали, що демони стали злими через власний вільний вибір та гордість. Святий Августин систематизував ці ідеї, стверджуючи, що первісним гріхом Диявола була саме гордість, а його падіння відбулося «з самого початку створення», що свідчить про відсутність у нього передвічного знання про блаженство.

Охарактеризовано, що Східні Отці Церкви розвивали багате вчення про ангелів як численні, безтілесні, але обмежені в просторі розумні істоти, створені Богом. Вони є ієрархічно впорядкованими і мають вищий розум, але їхнє безсмертя і святість залежать виключно від Божої благодаті, а не від власної природи (св. Василій Великий). Ангели не є всюдисущими і не знають усіх таємниць. Ключовий аспект – служебний характер ангелів. Св. Атанасій Великий та Кирило Єрусалимський категорично розмежовували їхню роль як виконавців Божої волі від функції Творця. Ангели не можуть самотійно спасати, але виступають як посередники Божих послань і дарів. Вони беруть активну участь

в історії спасіння, супроводжуючи Христа і захищаючи людей. Ангели є невід'ємною частиною літургійного та есхатологічного життя Церкви (св. Іоанн Златоуст, св. Кирило Єрусалимський), надихаючи віруючих до праведного життя у свідомості їхньої постійної присутності.

Виокремлено, що ангелологія Псевдо-Діонісія Ареопагіта є наріжним каменем його філософсько-богословської системи, що інтегрує неоплатонічні ідеї з християнським вченням. У його працях, зокрема в «Небесній ієрархії», ангельський світ представлений як дев'ять чинів, розділених на три ієрархії, які слугують посередниками у передачі Божої любові та істини людству. Ця складна структура відображає каскадне сходження Божественної Благості від трансцендентного Бога до земного світу. Ангели отримують знання безпосередньо від Божественної Мудрості, споглядаючи її цілісно. Вони є вісниками Божественної тиші та незаплямованими дзеркалами, що відображають Божу Благість. Символічні образи ангелів слугують для вираження їхніх функцій. Діонісій рішуче відкидає наявність зла в ангелах, наголошуючи, що покарання грішників є лише наслідком людського віддалення від Божої Благості.

Досліджено, що демонологія Східних Отців Церкви II–VI століть (св. Іван Золотоустий, св. Василій Великий, св. Григорій Богослов) чітко розмежовує природу демонів як створінь Божих, які стали злими не через свою сутність, а через вільний вибір, що характеризується гординею та заздрістю. Зокрема, вони наголошують на гордині Люцифера та його заздрості до людини, яка була обдарована Божою милістю. Падіння Диявола, на їхню думку, відбулося ще до створення людини, що пояснює його ворожість. Східні Отці відкидали буквальні інтерпретації падіння ангелів через тілесні стосунки. Попри значну владу демонів на землі, Отці не допускали дуалізму: влада демонів незрівнянно менша за всемогутність Бога.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бамонте Ф. Збунтовані ангели. Таємниця зла з досвіду екзорциста. Івано-Франківськ : Апостол, 2018. 156 с.
2. Бендик М. Нарис догматичного богослов'я. Дрогобич: Видавництво Дрогобицької духовної семінарії, 2019. 356 с.
3. Вепрук В. І. Догматичне богослов'я: Навчальний посібник для теологічних спеціальностей вищих закладів. Чернівці: Рута, 2002. 543 с. URL: . https://www.truechristianity.info/ua/books/dogmatic_theology.php.
4. Важни Т. Ангели: помічники Бога й друзі людини. (Молитви та роздумування) / пер. з пол. О. Мандрики. Львів : Свічадо, 2012. 128 с.
5. Догматичне богослов'я Католицької Церкви / упоряд. М. Добош. Львів : Стрім, 1994. 511 с.
6. Лаба В., о. Патрологія. Життя, писма і вчення отців церкви. Рим, 1974. 552 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/8624-laba-v-o-patrologiya-zhittya-pisma-i-vchennyaottsiv-tserkvi/>
7. Тембаль Н. Ангели – вісники світла. Львів : Свічадо, 2013. 208 с.
8. Падовезе Л. Вступ до патристичного богослов'я. Львів: Свічадо, 2001. 184 с.
9. Катехизм Католицької Церкви / Синод Української Греко-Католицької Церкви. Жовква : Місіонер, 2002. 772 с.
10. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: «Христос – наша Пасха» / Синод Української Греко-Католицької Церкви. Львів : Свічадо, 2012. 336 с.
11. Святе Письмо Старого і Нового Завіту : в 2-х ч. / пер. о. І. Хоменко; повний пер., здійснений за оригін. євр., араб. та грец. текстами. Київ : «Місіонер», 2020. Ч. 1 : Старий Завіт. 1126 с. ; Ч. 2 : Новий Завіт. 350 с.
12. Aghoghophia O. V. Augustine on angelic knowledge. *Warszawskie Studia Teologiczne*. 2021. Vol. 34, № 2. P. 212-235. DOI: <https://doi.org/10.30439/WST.2021.2.12>

13. Amirani M. Z., Rahmati E., Javadi M. Explanation and Criticism of Augustine's Viewpoint on Angels. *Religious Inquiries*. 2021. Vol. 10, № 19. P. 55-75. DOI: <https://doi.org/10.22034/ri.2020.204260.1361>
14. Angels: Old Testament. 13 p. URL: http://www.ma.huji.ac.il/~kazhdan/Shneider/angels_ABD.pdf
15. Bonino S.-T. Angels in Christian Theology. *St Andrews Encyclopaedia of Theology*. 2024. 31 p.
16. Bragg E. C. Systematic theology: Angelology. 23 p.
17. Bucur B. G. The Early Christian Reception of Genesis 18: From Theophany to Trinitarian Symbolism. *Journal of Early Christian Studies*. 2015. Vol. 23, № 2. P. 245–272. DOI: <http://dx.doi.org/10.1353/earl.2015.0020>
18. Buda D. Aspects of Demonology in the text "On The Belly-Myther" of Endor by St. Eustatius of Antioch. *Teologia*. 2013. Vol. 57, № 4. P. 171-181. URL: https://www.academia.edu/41142053/Aspects_of_Demonology_in_the_text_On_The_Belly_Myther_of_Endor_by_St_Eustatius_of_Antioch
19. Chant K. Angelology: A Study on the secret messengers of God. 1997. 101 p.
20. Coombs N. Everyman and the Angels. Dissertation in partial completion of a M.Res. in Medieval Studies University of Wales Trinity Saint David September. 2022. 124 p.
21. Czyżewski B. Angelology in the Letters of St. Ambrose of Milan. *Vox Patrum*. 2023. Vol. 88. P. 85-98. DOI: <https://doi.org/10.31743/vp.16364>
22. Danielou J. The angels and their mission According to the Fathers of the Church. The Newman Press, 1957. 95 p.
23. Doedens J. The Sons of God in Genesis 6:1–4. Debrecen : Kapitális Printing House, 2013. 403 p.
24. Evans W. Angels in the Christian Tradition. *Christian Angelology*. P. 1-10. URL: https://s3.amazonaws.com/mychurchwebsite/c4232/angelology_iii.pdf
25. Evans W. Introduction. *Christian Angelology*. P. 1-12. URL: <http://surl.li/vjbpm>
26. Farrar T. Satan and Demons in the Apostolic Fathers: A Response to ‘Then the Devil Left’ by J. Burke. 2015. 83 p. URL: <https://surl.lu/mvaoew>

27. Farrar T. Satanology and Demonology in the Apostolic Fathers: A Response to Jonathan Burke. *Svensk Exegetisk Årsbok*. 2018. Vol. 83. P. 156-191. URL: <https://publicera.kb.se/sea/article/view/15328/12199>
28. Jaśkiewicz J. The Angels' Ministry to People According to De civitate Dei by St. Augustine. *Vox Patrum*. 2023. Vol. 88. P. 133-148. DOI: <https://doi.org/10.31743/vp.16220>
29. Kelly J. N. D. Early christian doctrines. New York , Evanston, London: Harper & Row, Publishers. 1978. 512 p. URL: https://isidore.co/misc/Res%20pro%20Deo/ITOPPL_OCR-layer-only/4a.%20Positive%20Theology/d-Early%20Christian%20Doctrines-%20Kelly_OCR.pdf
30. Linger M. Biblical demonology. A Study of Spiritual Forces at Work Today. Kregel Publications, 1994. 336 p.
31. Macy J. Angels in the Anglican tradition (1547-1662). дис ... на здоб. ст. докт. філ. King's College London. 2011. 496 p. URL: <https://kclpure.kcl.ac.uk/ws/portalfiles/portal/2931155/407628.pdf>
32. Martin L. Mc. Angel Book. 86 p. URL: <http://surl.li/ygqpfh>
33. Mileant A. Angels. Blessed Messengers of God End of the World. Hong Kong : Orthodox brotherhood of apostles saints Peter and Paul, 2009. 69 p.
34. Miller S. L. Chrysostom's devil. Academic Titles & Textbooks. 2020. 341 p. URL: [https://www.spring-lake.net/pdfs/religion/orthobarth/Chrysostom's%20Devil%20\(New%20Explora%20-%20Samantha%20L.%20Miller.pdf](https://www.spring-lake.net/pdfs/religion/orthobarth/Chrysostom's%20Devil%20(New%20Explora%20-%20Samantha%20L.%20Miller.pdf)
35. Mongelli G. Gli angeli. Gli angeli cattivi nostri avversari nell'opera della salvezza. Michael, 1990. 152 P.
36. Morwenna L. Demons, evil and liminality in Cappadocian theology. *Journal of Early Christian Studies*. 2012. Vol. 20, № 2. P. 179-211. DOI: <http://dx.doi.org/10.1353/earl.2012.0014>

37. Ndlovu S. Angels and Angelology: The Ministering Spirits and Elect 'sons of God'. *Pharos Journal of Theology*. 2021. Vol. 102, № 1. P. 1-25. DOI: <https://doi.org/10.46222/PHAROSJOT.102.119>
38. Parker J. The Works of Dionysius the Areopagite. Divine names, mystic theology, letters. Ч.1. London: James Parker and Co, 1897. 208 p.
39. Schaff P. History of the Christian Church, Volume II: Ante-Nicene Christianity. A.D. 100-325. Electronic Bible Society, 1882. 612 p.
40. Sulavik A. All About Angels. New Haven, 1994. 32 p.
41. The Church's Teaching Concerning Angels. URL: <http://orthodoxinfo.com/death/angels2.aspx> (дата звернення: 15.03.2025)
42. The Fathers of the Church on Angels. URL: <https://www.orthodoxprayer.org/Angels/Fathers%20Speak.html> (дата звернення: 21.03.2025)
43. Tomasiewicz M. Pseudo-Dionysius' Concept of Hierarchy and the Imperial Cult in the Early Roman Empire. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, Vol. 15, № 1. 2022. S.1-15 DOI: <https://doi.org/10.4467/20844131KS.22.001.15249>
44. Toorn K., Becking B., Pieter W. Horst P. W. Dictionary of Deities and Demons in the Bible. Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1999. 960 p.
45. Vasilyev G. T. Christian Angelology in Pseudo-Dionysius and Sergius Bulgakov : дис ... на здоб. ст. докт. філ. University of Oxford, Oxford, 2019. 295 p. URL: <https://core.ac.uk/download/346558491.pdf>
46. West C. St. Michael the Archangel in late Antiquity. University of Colorado at Boulder, 2014. 114 p. URL: <https://core.ac.uk/download/593682492.pdf>
47. West C. The Fall of the Angels in Western Patristic Thought. Yale University Graduate School of Arts and Sciences. 2022. 246 p. URL: https://elischolar.library.yale.edu/gsas_dissertations/776/?utm_source=elischolar.library.yale.edu%2Fgsas_dissertations%2F776&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages

48. What are Angels? URL: <https://ftc.co/resource-library/articles/angels/> (дата звернення: 28.05.2024).
49. What Did The Reformers Say About Angels? URL: <https://lutheranreformation.org/theology/reformers-say-angels/> (дата звернення: 03.06.2024).
50. What Does the Bible Say about Angels? URL: <https://tabletalkmagazine.com/posts/what-does-the-bible-say-about-angels/> (дата звернення: 19.05.2024).
51. Corrigan K. Pseudo-Dionysius the Areopagite. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/pseudo-dionysius-areopagite/> (дата звернення: 12.05.2025).
52. Louth A. Denys the Areopagite. London: Continuum, 2001. 145 p. URL: <https://www.scribd.com/document/45863635/b-Louth-A-Denys-Dionysius-the-Areopagite-Continuum-2001-1989>
53. Dionysius the Areopagite. The Celestial Hierarchy. Christian Classics Ethereal Library. 46 p. URL: <https://ccel.org/ccel/d/dionysius/celestial/cache/celestial.pdf>
54. Parker J. About Dionysius the Areopagite Works by Dionysius the Areopagite. London: Christian Classics Ethereal Library, 1897. 199 p. URL: <https://www.ccel.org/ccel/dionysius/works.html>
55. Zachhuber J. Dionysius the Areopagite on Nous. University of Oxford, 2004. 22 p. URL: https://www.academia.edu/112539918/Dionysius_the_Areopagite_on_Nous